

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»

Випуск 34

V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin

Series 'History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'

Issue 34

Серія започаткована 1996 року

Харків 2022

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XX ст., питанням історіографії та урбаністичним студіям. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг подій в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б). Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №10 від 27 червня 2022 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)

д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)

доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)

д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ№21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Волошенко В.О.

Апропріація дидактичних ідей М. Костомарова: прийоми мобілізації емоцій читачів популярних історичних видань на зламі XIX-XX ст.....5

Булига О.С.

«Пілігримство» Миколи Костомарова в Почаївську Лавру. Епістолярій та мемуари.....20

Мороз В.Р.

Мукачівський ігумен-василіянин, історик і публіцист Анатолій Кралицький (1835–1894) – невідомий популяризатор спадщини Миколи Костомарова.....26

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

Нестеренко В.О.

Створення платформи «Тепле місто»: як НГО формують простір Івано-Франківська.....34

Миколенко Д.В.

Початок розбудови футбольної інфраструктури у Львові й Харкові: спільне та відмінне в трансфері знань у вказану галузь спорту наприкінці XIX – на початку XX ст.....45

Домановська М.Є., Кононенко І.І.

Равеннські листи Федора Шміта з колекції рукописів ЦНБ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.....54

Проць Н.В.

Книжкові шедеври Миколи Семеновича Самокиша у Центральній науковій бібліотеці Каразінського університету.....63

CONTENT
HISTORY OF UKRAINE AND HISTORIOGRAPHY**Voloshenko V.O.**

Appropriation of Mykola Kostomarov's didactic ideas: methods of mobilization of emotions of popular historical publications readers at the turn of the 19th-20th centuries.....5

Bulyha O.S.

«Mykola Kostomarov's pilgrimage to the Pochayiv Lavra». Correspondence and memoirs.....20

Moroz V.R.

The Mukachevo Basilian hegumen, historian, and writer Anatolii Kralytskyi's OSBM (1835–1894) activity for popularizing of Mykola Kostomarov's heritage.....26

URBAN STUDIES**Nesterenko V.O.**

Creating «Teple misto platform»: how NGOS form Ivano-Frankivsk urban space.....34

Mykolenko D.V.

The beginning of football infrastructure development in Lviv and Kharkiv: common and different in the knowledge to this branch of sport (late XIX – early XX century).....45

Domanovska M.Y., Kononenko I.I.

Ravenna letters of Fedir Schmit from the collection of manuscripts of the Central Library of the V. N. Karazin Kharkiv National University.....54

Prots N.V.

Book masterpieces of Mykola Semenovych Samokysh in the Central Scientific Library Karazin University.....63

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК: 930(477)“185/192”:821.161.2.09Кос] (045)

DOI: 10.26565/2227-6505-2022-34-01

**АПРОПРІАЦІЯ ДИДАКТИЧНИХ ІДЕЙ М. КОСТОМАРОВА:
ПРИЙОМИ МОБІЛІЗАЦІЇ ЕМОЦІЙ ЧИТАЧІВ ПОПУЛЯРНИХ ІСТОРИЧНИХ
ВИДАНЬ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ ст.**

В. О. Волошенко

Національний транспортний університет / Гданський університет
antgrej@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

На зламі ХІХ-ХХ ст. агенти історичної просвіти зіштовхнулись з проблемою вибору способів донесення наукових знань до не-фахової публіки. Один з напрямів дидактичних пошуків був пов'язаний зі спробами емоційної мобілізації реципієнтів.

***Метою** статті є розгляд апропріації дидактичних ідей М. Костомарова у середовищі авторів і критиків популярних видань з акцентом на виборі ними репертуару прийомів впливу на емоції читачів з народу.*

***Методологія.** Аналіз здійснений у теоретичній рамі понять «емоційна мобілізація» (М. Шер) та «ми-почуття» (К. Барейтер).*

***Наукова новизна.** У статті розглянуті просвітницькі практики, засновані на ідеях М. Костомарова і спрямовані на мобілізацію емоцій читачів популярної історичної літератури.*

***Висновки.** Апропріація прийомів впливу на уяву читачів, застосованих М. Костомаровим, могла бути усвідомленою і підсвідомою, відбуватися у прямий спосіб чи опосередковано. На тлі наростання політизації суспільного життя і диференціації синкретичного обшару історичної «народної літератури» з'являлися вимоги локалізації використання цих прийомів передусім для розвитку історичної белетристики, а також їх редукації у дидактичних і науково-популярних працях. Методи художнього впливу на читачів застосовувалися у різних комбінаціях. Звертання до цих прийомів дозволяло проєктувати очікувані емоції, завдяки чому популяризувати наукові факти і транслювати патріотичні «ми-почуття». Використання одних і тих самих прийомів могло сприяти формуванню різних ідентичностей. Визначення ідентифікаційного спрямування «ми-почуттів» залежало від закладених до текстів культурних цінностей.*

***Ключові слова:** М. Костомаров, історична просвіта, емоційні практики, читання народу, популярні видання.*

At the turn of the 19th-20th centuries, agents of historical education faced the problem of choosing the ways to convey scientific knowledge to the lay public. One of the approaches of didactic research was associated with the attempts to mobilize the recipients emotionally.

***The purpose** of the article is to study the appropriation of M. Kostomarov's didactic ideas among authors and critics of popular publications with an emphasis on their choice of repertoire of influence techniques on the emotions of the readers from the people.*

***Methodology.** The analysis is carried out in the theoretical framework of the concepts of "emotional mobilization" (M. Sher) and "we-feeling" (K. Bareiter).*

***Scientific novelty.** The article considers educational practices based on the ideas of M. Kostomarov and aimed at mobilizing the emotions of the readers of popular historical literature.*

Conclusions. *Appropriation of the techniques of influence on the imagination of the readers, used by M. Kostomarov, could be conscious and subconscious, occur directly or indirectly. Against the background of increasing politicization of public life and differentiation of the syncretic scope of historical "folk literature", there appeared requirements to localize the use of these techniques primarily for the development of historical fiction, as well as to reduce their use in didactic and popular science works. Methods of artistic influence on readers were used in various combinations. Their use allowed to project the expected emotions, and, as a result, to popularize scientific facts and evoke patriotic "we-feelings". The same techniques could contribute to the formation of different identities. The identification direction of the "we-feelings" depended on the cultural values embedded in the texts.*

Kew words: *M. Kostomarov, historical education, emotional practices, people's readings, popular publications*

Від 1860-х рр., на тлі емансипації селянства, суспільних викликів щодо потреб формування модерної ідентичності, пропагування цінності раціонального знання і навчальної діяльності, у підросійських губерніях України спостерігалось розгортання альтернативних проєктів моделювання минулого у афірмативно-дидактичних виданнях [33], призначених для «народу» (передусім селянства). Ці проєкти відрізнялися не тільки за способом визначення національного вектору світосприйняття потенційних читачів. Агенти історичної просвіти зіштовхнулись з проблемою вибору прийомів донесення знань до не-фахової публіки з нульовим або початковим рівнем обізнаності в історії як науковій дисципліні, з потребою нав'язання наукових фактів носіям культури, базованим на засадах непросвітницької епістемології. Один з напрямів дидактичних пошуків був пов'язаний зі спробами емоційної мобілізації реципієнтів, спрямованої на ознайомлення з науковим історичним знанням та формування спільних «ми-почуттів» [45] через подання інформаційної есенції, базової для творення певної ідентичності. У тогочасній академічній науці прикладом ефективного звертання і до розуму, і до емоцій читачів був науковий стиль «історика-артиста» [28, с. 5] М. Костомарова [огляди праць, автори яких обговорювали творчий метод вченого, див.: 7; 42].

За слушним зауваженням українського історіографа О. Удода, у науковій спадщині М. Костомарова відсутні роботи, які б системно характеризували його бачення дидактики історії, але у розмірковуваннях науковця можна знайти думки щодо цього предмету, що підтверджує активізація посилань на його роботи з боку сучасних дослідників педагогіки та освіти. О. Удод до дидактичних прийомів видатного історика, зокрема, відносить художньо-нарративну техніку викладу, вузьку предметну локалізацію, деталізацію побутових сюжетів, комплітаивність [37 с. 96-97]. Метою цієї розвідки є розгляд апропріації дидактичних ідей М. Костомарова у середовищі авторів і критиків популярних історичних видань зламу ХІХ-ХХ ст., з акцентом на репертуарі прийомів емоційного впливу на читачів. Вихідною тезою є зауваження костомарознавця О. Яся про специфіку рецепції освіченою громадськістю спадщини вченого – вибірковості транслювання, сприйняття та засвоєння певних ідей, образів, конкретних поглядів та цінностей тощо [43, с. 247-249].

Методологія дослідження поєднує дослідницький інструментарій студій книги і читання, історії емоцій та історіографії. В якості методу аналізу емоційного досвіду використовується поняття «мобілізація емоцій», запропоноване німецькою антропологинєю М. Шер (в українській історіографії положення її концепції апробовані харківською історикинею Ю. Кісельовою [21; 22]). М. Шер підкреслює епістемічну функцію емоцій; стверджує, що вони культурно зумовлені, виникають у певному соціальному контексті і мають тілесний вимір. Дотримуючись думки, що емоції є важливими засобами спілкування та ретрансляторами певних норм і цінностей культури, антропологиня ставить питання «емоційної політики» передачі почуттів (у т. ч. засобами освіти) через визначення «правильного відчуття» та «правильного» розуміння статусу емоцій, контролювання способів їх вираження. Вона вводить дефініцію «емоційні практики» (комплекс повсякденних практик, що спрямовані на формування емоцій та реалізуються у певних соціальних і владних відносинах) та виділяє

чотири їх види, один з яких – «мобілізація емоцій». Згідно концепції М. Шер, практика емоційної мобілізації передбачає та викликає почуття, керує настроями [46, с. 2-4, 15-16]. Думки М. Шер розвиває її колега з університету у Тюбінгені К. Барейтер, який ідентифікує практики мобілізації та регулювання емоцій у популярній культурі, та говорить про «спільні / комунікаційні емоційні практики» як процедури діяльності, націлені на розбудову і згуртування спільноти, реалізацію передбачуваної групової приналежності за допомогою «ми-почуттів» – почуттів, сформованих спільними емоційними практиками [45, с. 37-38, 42, 45]. У цій статті розглядаються пов'язані з дидактичними ідеями М. Костомарова просвітницькі практики, спрямовані на мобілізацію емоцій читачів популярної історичної літератури задля кращого засвоєння ними наукових історичних фактів та трансльованих через них культурних цінностей, базових для формування вектору патріотичних «ми-почуттів» і політичної лояльності.

До 1880-х рр. тема використання впливу на емоції реципієнтів як методу ознайомлення них з науковими фактами вже виринала у дискусіях методистів. Широко відомими були тези К. Ушинського про те, що дитина мислить формами, фарбами, звуками та відчуттями. У 1878 р. Я. Михайловський, редактор історичного відділу петербурзького покажчика «Систематический обзор русской народно-учебной литературы», характеризуючи методики викладання історії, звернув увагу на пізнавальні можливості людської уяви у навчанні історії. Він писав, що отримані знання учень комбінує у нові уявлення: про зовнішність та характер історичного діяча, його стосунки з іншими особами. Зрештою, «у своїй уяві він відтворює більш чи менш вдало минуле життя всього народу». Серед методів викладання історії Я. Михайловський назвав «культурно-історичний спосіб», пов'язуючи його з іменем німецького історика та педагога Ф. - К. Бідерманна, який закликав висвітлювати внутрішню історію народу. Утім, звертання до культурної тематики для петербурзького просвітника було лише доповненням до подієвої історії і, відповідно, історії держави. Мету історичної просвіти Я. Михайловський вбачав у розвитку «розумової активності» людей, а основним принципом відбору історичних творів для народного читання називав наявність у них «позитивного знання і вірного відтворення життя минулого». На його погляд, гармонію розумової діяльності не можна було перебивати надлишком уяви, «вихованої на фантастичному і хоча б навіть на ідеальному», адже це могло заглушити пізнавальні здібності [32, с. 512, 526, 541].

Зміст петербурзького покажчика був добре відомий харківським педагогиням на чолі з Х. Алчевською, але здобутки і перспективи розвитку історичної «народної літератури» і, відповідно, можливості пропагування історичного знання, вони оцінили, орієнтуючись на спадщину М. Костомарова, і, ширше, традиції романтизму, з властивим для нього ірраціональним підходом до пояснення людських прагнень і дій, котрі можна досягнути лише чуттям – з допомогою «вживання», «вчування» у свідомість її представників [17, с. 110-111], коли межа між достовірним і уявним стає надзвичайно мінливою і розмитою [43, с. 232]. У підготованому ними тритомному аналітичному бібліографічному покажчику «Что читать народу» (1884, 1889, 1906) вперше був зафіксований факт засвоєння, інтерпретації та застосування ідей вченого авторами «народної літератури». Дидактичні ідеї науковця просвітниці запропонували як теоретичну рамку для писань майбутніх популяризаторів історії. Педагогині не змогли обійти увагою вміння М. Костомарова надавати художньої форми історичним дослідженням [15, с. 16-17], його талант «художнього відтворення емоцій» [10, с. XXIII] та виняткову емоційну чутливість [43, с. 246]. Недаремно автор збірки критичних оглядів української «народної літератури» (1904) Д. Дорошенко відзначав, що популярність праць вченого була зумовлена не лише їх «науковою вагою, а й талантом художнього малювання» [13, с. 87]. Реагуючи на актуальний запит щодо способів ефективної трансляції раціональних знань, харківські педагогині відзначили особливості художнього почерку вченого й акцентували важливість використання прийомів, які б підживлювали новими образами уяву читачів.

Слід зазначити, що хоча більшість оглядів у історичному відділі написала випускниця Катеринославської жіночої гімназії О. Калмикова, але рішення про друк кожного тексту приймалося після колективних обговорень.

Вже у першому томі покажчика (1884) О. Калмикова описала методи, застосування яких, на її погляд, робило праці М. Костомарова захопливо цікавими для публіки. Їх вона рекомендувала вживати і авторам «класної книги для читання і у різних збірниках»: поруч з династично-мілітарними сюжетами висвітлювати історію народів, їх культурне і побутове життя; оживляти оповідь джерельним і фольклорним матеріалом; надавати «приголомшливі описи» подій та історичних особистостей. Костомарівський слід був знайдений навіть у такій царині, як візуальне ілюстрування історичних викладів. На сторінках «Что читать народу» була згадана передмова, написана «шанованим істориком Костомаровим» до «Альбома рисунков к отечественной истории» В. Прохорова. У ній вчений підтримував задум цього «знавця дрібниць і подробиць» (давнього одягу, зброї, предметів домашнього побуту тощо) видати альбом візуальних ілюстрацій історичних подій, розташувавши їх у хронологічному порядку [2; 40, с. 126-127].

О. Калмикова не сумнівалася, що історичні тексти для народу мали бути сповнені художніми образами та «яскравістю фарб» оповіді. Так, непридатними для народного читання, вона назвала оповідання для «початкового читання» російського історика С. Соловйова – через «сухість і блідість» викладу, відсутність епічної оповіді та образності, властивих літописам [40, с. 19, 24]. На відміну від Я. Михайловського, «сила враження» для О. Калмикової важила більше, ніж наукова достовірність. Так, наявність фактичних огріхів в «Оповіданні про Антона Головатого» (1901) М. Комарова, вона виправдовувала тим, що автору йшлося скоріше про «художнє відображення, типовість і характерність, а не детальну точність». Вона переймалася пошуками способів популяризації знань з української історії, але за тогочасних цензурних умов не бачила можливості надати читачеві «струнку систему послідовних, суворо наукових», але доступно викладених відомостей з історії «нашої Батьківщини», тому головний натиск у збудженні любові до неї пропонувала робити на «яскравості, образності, драматичності викладу і сюжету» [41, с. 479]. На тлі лавини видань з історії імперії емоційний вплив на читачів розглядала як інструмент презентації української минувшини.

О. Калмикова була зачарована «героїко-художнім стилем мислення» знаменитого історика, який, за спостереженням О. Яся, свідомо впливав на естетичні враження читачів, обираючи сюжети і героїв, опис яких викликав би почуття гордоців за свою героїчну історію. Ще у 1837 р. вчений визначив програму пошуків героїчного в українській минувшині: «Українське козацтво чекає художньої історії. Період гетьманщини – наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії» [43, с. 371]. Популярність його «мальовничих представлень історії козаччини» [11, с. 224] та «яскравих історичних портретів» [13, с. 87-88], стала прикладом для чисельних епігонів у популярній літературі. Відповідно О. Калмикова у рецензіях та власних популярних працях акцентувала висвітлення саме цього періоду. Та й загалом в історичних «народних виданнях» уявлення про українське минуле живилися передусім сюжетами з козацької історії, а центральною історичною постаттю вважався Богдан Хмельницький (рідше автори звертались до образу Івана Мазепи; так, член Київського товариства грамотності, а пізніше і київської «Просвіти», зять історика О. Лазаревського Т. Осадчий [4] зобразив постать гетьмана в контексті історії народних рухів [26]). Для читачів з народу історія козацтва накладалася на широко спопуляризований завдяки лубочним переробкам образ Тараса Бульби (книжки М. Гоголя свого часу справили враження й на М. Костомарова; за спостереженням С. Єфремова, це зацікавлення стало однією з причин того, що він «обернувся» до українства [14, с. 147-148]).

Закликаючи потенційних популяризаторів висвітлювати культурну історію, харківські просвітниці у своїх оглядах водночас акцентували праці, автори яких «оживляли» свої тексти за допомогою вставок з літописів та усних джерел (примітно, що і М. Костомаров цінував етнографічні матеріали як «джерело для внутрішньої історії» [43, с. 233]). Цитування фольклорних творів додатково белетризувало тексти, що, на погляд педагогинь з кола Х. Алчевської, робило їх зміст більш цікавим для читачів і добре пасувало до такого формату навчальних видань як хрестоматії. Для авторів праць на сюжети з української історії ця

практика мала особливе значення з огляду на роль етнографії у процесах націєтворення. Словами М. Грушевського, етнографія була «бойовим гаслом» для «розвою українських національних ідей». Не менш важливим є зауваження львівського історика, що за М. Костомаровим, який «за помічю етнографії» намагався знайти «дорогу» «до інтимних центрів народнього життя», надалі йшли П. Куліш та М. Драгоманов [11, с. 216-217]. Як правило, на авторів науково-популярних праць з української історії впливала суміш ідей провідних істориків. Той же Т. Осадчий взував праці Д. Антоновича, але також звертався до творчості М. Костомарова та П. Куліша. Б. Грінченко був поціновувачем творчості П. Куліша, але не обмежувався популяризацією виключно його праць.

У третьому томі покажчика, який був підготований до 1904 р., але через цензурні обмеження побачив світ лише 1906 р., О. Калмикова нарікала на відсутність адаптованих для народного читання збірників українських дум, оздоблених «примітками, які знайомлять з добою і фактами»; доводила, що такі видання мали стати обов'язковою лектурою відвідувачів народних бібліотек в українських губерніях. Вона була впевнена, що читання них викликало би бажання збирати усні пам'ятки минулого та сприяло «пробудженню і розвитку національної свідомості» [40, с. 19-20].

Розмисли О. Калмикової перегукувалися з ідеями інших просвітників. 1912 р. у видавництві імені Б. Грінченка була випущена праця О. Синявського «Про що співають кобзарі». У ній автор фактично зреалізував думки харківської педагогині щодо коментування подій, згаданих в історичних піснях. У виборі дум О. Синявський обмежився «добою козаччини і Богдана Хмельницького» [24].

Прагнучи розвивати історичну і національну самосвідомість українців, Б. Грінченко не тільки закликав до збирання і фіксації творів фольклору [38], а й втілював цю ідею в життя під час свого вчителювання. Деякі з його учнів продовжували збирати казки і пісні впродовж багатьох років після закінчення школи, надсилаючи зібране колишньому вчителю [29, с. 2]. Добре відомою є і його публікаційна активність з популяризації української фольклорної спадщини. 1897 р. дописувач видання «Жизнь юга» у рецензії на «Думи кобзарські» (1897) Б. Грінченка писав: «Прекрасна мова „дум“, образність і яскравість описів доставить кожному читачеві справжню художню і моральну насолоду. (...) У чотирнадцяти історичних думках проходить перед читачем вся епопея минулого політичного життя малоруського народу, його масові бідування, які врізалися глибоко у його пам'ять» [19]. І автор, і рецензент проєктували емоційний відгук читачів, сподіваючись на виникнення у них почуттів захоплення красою українських пісень, суму через «тяжку долю народу» обурення винуватцями «бідувань», і, зрештою, «ми-почуттів» єднання зі спільнотою «українського народу».

До емоційних практик, спрямованих на формування почуття національної спільності вдавався і член подільської «Просвіти» Н. Григорій (Григорій Наш), який починав педагогічну кар'єру, працюючи у Київському товаристві грамотності під керівництвом Т. Осадчого. Він теж рекомендував залучати дітей до збору фольклорних матеріалів, ознайомлення з якими вважав основою пізнання минулого. На його погляд, «мрії та національні гордощі дітей, розбурхані емоційним читанням оповідань з козацької старовини», треба було підживлювати не «готовими» оповіданнями, а «художніми картинами минулого» з народних пісень, які б діти відчували душею, вчили історію «не з книжки, а з життя»: «Завдання учителя історії не в тім, щоб напхати дитячі голови історичною січкою, а в тім, щоб запалити їх любов'ю до своєї нації». У своєму підручнику з української історії (1918) він розділяв історичні пісні за тематичними напрямками, визначеними М. Костомаровим (хоча й не вказував цього): «доісторичний та княжий час», «татарщина», «польщизна та козаччина взагалі», «хмельнищина», «гайдамаччина», «панщина», «чумаччина і т.п.» [8, с. 19-21, 26].

Поміж інших способів художнього впливу на читачів, які автори популярних видань прямим або непрямим чином запозичували у «історика-артиста» й використовували як інструмент зацікавлення публіки українським минулим, можна назвати мальовничі описи реквізиту (цей прийом імпонував М. Костомарову у романах В. Скотта [34, с. 456], а надалі став однією з візитівок його власної манери історіописання). У передчутті захопливого

сприйняття читачами деталізованого зображення козацького побуту, О. Калмикова відвела цим описам центральне місце у власних працях з історії козацтва «Жизнь прежде и теперь» і «В турецкой неволе» [36, с. 84]. А. Кузьмін у начерку «Запорізька Січ» (1902) представив у «загальнодоступному викладі можливо повне ознайомлення з історією та побутом» Запорізької Січі [23]. У 1904 р. рецензент «Рідного краю» помітив вдале застосування цього прийому А. Кашенком у «гарно написаному оповіданні» «Запорожська слава», яке щиро рекомендував для народного читання [16, с. 4].

У художній літературі прижився романтичний мотив людської самопожертви в ім'я спасіння Батьківщини. Образ жінки, яка заради цієї мети приносить в жертву своє кохання, М. Костомаров представив у трагедії «Переяславська ніч» [34, с. 443]. Пізніше Б. Грінченко, який використовував і історію, і власну «поезію національної романтики» (Л. Смілянський) для національної пропаганди, ідеалізував героїв, що віддалися національній справі. Більшість таких героїв були жінками. В його поезії «Кохання» дівчина любить свій край більше, ніж коханого; героїня поеми «Ярина» вбиває коханого, який хоче зрадити Батьківщину, а після помирає сама [35, с. 28-29].

Бажаючи надати народним читачам як можна більше яскравих художніх описів українського історичного минулого, Б. Грінченко наголошував важливість створення українських історичних оповідань і романів, «а то ми маємо тільки “Чорну Раду” Куліша» [39, с. 29]. Добираючи матеріал для читання селян, Б. Грінченко також високо оцінив мобілізаційні якості книжки М. Драгоманова «Про українських козаків, татар і турків» (К., 1876), добре ілюстрованої історичними піснями та кобзарськими думами [9, с. 13]. Звернувся і до доробку М. Костомарова, частково «вдосконалюючи» його твори відповідно до свого бачення потреб народної просвіти. Крім «Богдана Хмельницького», якого давав читати освіченим селянам, звернув увагу на повість «Черниговка» (Д. Дорошенко і М. Жученко називали її найвидатнішим художнім твором вченого [13, с. 89; 15, с. 18-19]). 1898 р. просвітник вніс «Черниговку» до укладеної чернігівськими земцями програми вечірніх занять з дорослими учнями [25, с. 25-28], але був переконаний, що повість «треба дати народові по українському, тільки мабуть краще перекласти її не цілком, а з одмінами й додатками: раз те, що в її чимало історичних помилок, які треба поправити (...), а друге – деякі місця в її для сільського читача будуть просто незрозумілі» [9, с. 19]. Тобто Б. Грінченко робив все можливе для отримання від реципієнтів «правильних відчуттів» від прочитання книжки, максимально увиразнюючи національний вектор її впливу. Під час вчителювання пропонував свій переклад для читання селянам. Опублікувати його зміг лише після скасування урядових заборон на друк україномовних видань. 1908 р. очолювана ним видавнича комісія київської «Просвіти» включила переклад повісті до каталогу книжок для сільських читачів (1908) [5; 6]. Надалі спопуляризована Б. Грінченком «Чернігівка» потрапила до каталогів газети «Село» та Харківського товариства грамотності, рекламних оголошень у «Каталозі крамниці “Час”».

У своїй доповіді на просвітньо-економічному конгресі у Львові (1909) В. Доманицький відзначав майже повну відсутність українських видань з такої «важкої галузі» як історична белетристика, яка «таку роллю відіграє в справі пробудження національної свідомості!» [27, с. 94]. 1912 р. рецензент повісті «При битій дорозі» З. Левицької (дружини редактора видавництва «Час» М. Левицького) теж зітхав, що українська література «бідна» на історичну белетристику: «Чомусь українські письменники не дуже кохаються в історичній повісті, хоча наша історія дає так багато вдячних тем, і хоч так очевидна велика вага популяризації рідної історії в белетристичній формі – для розвитку національної свідомості. Коли у нас взагалі дуже мало історичних повістей і романів, то гарних між ними ще менше: “Чорна Рада”, “Чернігівка”, “Сагайдачний” – оце трохи не все, що можна назвати, говорячи за серйозну історичну повість» [18]. З приводу праці З. Левицької зазначав, що письменниця переробила «в українському дусі» твір польського історика Ф. Равіти-Гавронського, спрямувавши «думку читальника» до «сумних часів з минулого рідного краю, що лежучи “при битій дорозі”, не маючи ні захисту, ні оборони, ні приятелів, зазнавав одного горя та лиха звідусіль». Рецензент передбачав емоційну реакцію на повість, читання якої мало викликати співчуття до «сумних

часів» та ненависть до кривдників рідного краю. Мобілізації почуттів піднесення мали сприяти «розкішні» ілюстрації А. Ждахи та «змалювання» авторкою «історичних обставин, характерів і подій, зробленому вельми яскраво й живо», у чому дописувач вбачав «головний інтерес» твору [18]. Залишається лише додати, що автором більшості рецензій у «Дніпрових хвилях» був редактор часопису – Д. Дорошенко.

На методичні аспекти використання історичної белетристики для впливу на емоції читачів і зацікавлення них історичними відомостями ще 1884 р. вказувала О. Калмикова. Вона відзначала, що історичні повісті були «любимими книжками» відвідувачів народних бібліотек і шкодувала через обмежену пропозицію такого читання [40, с. 34]. Тим самим підкреслювала значення художніх образів для історичної освіти вчорашніх анальфабетів. Прикладом поєднання наукового і поетичного модусів у творчості для неї знов-таки був творчий шлях М. Костомарова, в особі якого гармонійно поєднувалися історик-дослідник, публіцист та художник-письменник [7, с. 33-34], який від наукових праць, що становили «добротну історичну прозу», перейшов до історичної белетристики «з заявленою документальністю», як у «Чернигівці»; започаткував в українській літературі жанр історичної драми («Сава Чалий») та створив національно-історичну героїчну трагедію «Переяславська ніч» та [34, с. 440-441, 456].

З огляду на тенденції змішування науковості і художності у текстах афірмативно-дидактичних видань, показовим виглядає той факт, що огляди белетристичних творів на історичну тематику просвітниці з кола Х. Алчевської вмістили не до літературного, а до історичного розділу свого покажчика, поруч з рецензіями на науково-популярні праці. Такий спосіб компонування розділу кореспондував зі специфікою уявлень про укладання популярних історичних видань: з оздобленням науково-популярних праць літературними вставками, а белетристики – історичними сюжетами. До того ж, за тих часів для авторів «народних видань» джерелами інформації могли бути і наукові праці, і літературні твори. Так, А. Кузьмін спирався на праці М. Костомарова, Д. Яворницького, Г.-Л. Боплана, Д. Мордовцева, і водночас М. Гоголя та Т. Шевченка [23]. Автори намагались максимально удоступнити науковий матеріал для розуміння потенційних споживачів, захопити їх читанням. Книгознавці спостерігали випадки, коли у читацькій еволюції за лубочними книжками світського змісту йшли «індіанські» (пригодницькі) романи, а потім «історичні» [31, с. 193-194, 198].

Харківські просвітниці також помітили читацький інтерес до історичних лубочних книжок, які за популярністю поступалися лише життєписам святих [40, с. 30-31]. Лубки, у яких «перетравлювалися» сюжети будь-яких відомих творів (релігійних і світських; усних, писемних і друкованих; авторських і фольклорних), від XVIII ст. абсорбовували й історичні відомості. Загалом критикуючи видання цього роду за недолугість змісту і оформлення, педагогині водночас відзначили різноманітність лубочної продукції, тому «солянку» історичного відділу доповнили рецензіями на лубочні видання тих авторів, які запозичували теми і техніку компонування праць у писаннях науковців, зокрема М. Костомарова.

Вчорашні споживачі лубка мали особливий запит на яскраві історичні образи. Під впливом барочної літературної традиції лубочні видання історичного змісту насичувалися драматизмом у зображенні битв, страт, тортур. «Криваві» портретування подій «прикрашали» лубочні видання не тільки історичного, але й релігійного характеру (власне, релігійні праці свого часу були джерелом цих образів). Надмір «кривавості» та «фантастичні погляди на дійсність» у творах лубочників відштовхували харківських просвітниць, націлених на поширення наукового знання. Для них подібні описи жахів були не більше, ніж пристрастями, які перешкоджали пізнанню світу. Уникаючи «кривавості», педагогині відхрещувалися від переінакшених у лубочному стилі традицій гуманістичної історіографії, хоча це не означало їхньої безоглядної підтримки ідей просвітницького раціоналізму, носії яких прагнули відмежувати історію від літератури, рекомендували уникати емоційних оцінок, не вносити до своїх творів легенди і здогадки [17, с. 105]. Не відомо, чи знали вони, що їхній кумир М. Костомаров у дитинстві не розумів батька, який не дозволяв уяві сина «пускатися в світ

фантастичний, таємничий»: слухати казки або читати «Громобоя» В. Жуковського [28, с. 15] – цієї інтерпретації роману Х. - Г. Шпіса, заснованого на середньовічних легендах про грішників. Примітно, що переробки балади В. Жуковського були масово поширені у лубочній літературі [44]. Н. Барсуков залишив свідчення, що лубками цікавився і М. Костомаров. Згадував, як 1862 р. надіслав вченому дві лубочні картинки церковно-релігійної тематики [2, с. 27]. У своїй творчості М. Костомаров не оминав зображення «кривавих» сцен. В. Смілянська помітила, наскільки динамічно у його повісті «Син» виглядають «похмурі» масові картини облог, штурмів, розправ, пограбувань. Попри вимоги історизму, вчений не відмовився від нагромадження жахів – убивств, помсти, різанини тощо [34, с. 457].

Сцени «кривавості» мали настільки потужну емоційну зарядженість, що звертання авторів до їх зображення можна виокремити як ще один прийом впливу на читача. Він виявився несумісним з дидактичною поставою укладачок «Что читать народу», але мав ретроспективу і перспективу використання, якщо за точку відліку брати творчість М. Костомарова. Серед творів, які свого часу вплинули на вченого, і в яких використовувався цей прийом, був не тільки «Тарас Бульба», а й «Історія русів».

За твердженням українського історика С. Плохія, уява була важливим інструментом в арсеналі автора «Історії русів», який писав свою працю в часи, коли романтичний погляд на емоції як джерело естетичного переживання ставав нормою. Орієнтуючись на твори Ж. - Б. Шерера, автор намагався надати історії драматичності, оздобити її вигаданими діалогами та історичними анекдотами, «розпалюючи уяву читача, охочого почути голос минулого і побачити живу історію». Одним з найкращих прикладів «аранжування Ж. - Б. Шерером сухого наративу, взятого з козацького літопису», була картина страти поляками гетьмана Остряниці, до якої він додав опис тортур. Саме цей епізод ліг в основу сцени «Тараса Бульби», в якій катують і страчують Остапа. Автор «Історії русів» придумав детальну сцену перемоги над поляками та емоційно описав їхню жахливу помсту. Намальована таким чином картина наповнювала серця читачів ненавистю до поляків і євреїв. Зрештою, як пише С. Плохій, сюжет з козацького літопису, «що його розповів французький інтелектуал і прикрашав український історик, апелював до російського патріотизму, православного виховання, культурних струн і романтичної уяви читачів – джерела та “наукова” історія цього не давали» [30, с. 180-185, 192].

У представленій С. Плохієм генеалогії художніх образів «Історії русів», яскравість яких зумовила тривалу популярність цієї праці, помітне дієве використання прийому «кривавості» у практиках мобілізації емоцій читачів, з моделюванням у них «ми-емоцій», спрямування яких залежало від культурного контексту і ціннісного наповнення літературних творів. У цьому зв'язку у новому світлі постає знаменита дискусія «Аркас - Грушевський», учасники якої у своїх виступах залишили описи емоційних практик М. Аркаса та реакції на них «народних» читачів.

Одне із звинувачень М. Грушевського на адресу автора «Історії України-Русі» власне стосувалося «насильницького присмаку» твору: «Якийсь божевільний танець, “червоний сміх”, кривавий кошмар. “Напали”, “побили”, “повісили”, “зарізали”, “вирізали”... без кінця і краю!» [12, с. 126-128]. У 1929 р. миколаївський дослідник М. Лагута серед недоліків праці М. Аркаса теж називав «рясноту крові», але відзначив роль книжки у збудженні «співчуття до нещасливої долі існування українського народу», пробудженні любові до України, зародженні національної свідомості читачів [20, с. 17]. Авторський хід, який позитивісти сприймали як ваду твору, насправді й був одним з інструментів, що дозволив М. Аркасу дістатись свідомості читачів.

Коли у 1901 р. М. Аркас розпочав роботу над своєю книжкою, він не мав фахової підготовки і не володів методикою komponування подібної праці, але багато читав, мав добру бібліотеку. Редагувати працю від 1906 р. йому допомагав учень В. Антоновича В. Доманицький [20, с. 10-11]. Прагнучи спопуляризувати рідну історію, М. Аркас свідомо обрав тактику емоційного впливу на широку аудиторію читачів. У своїх листах В. Доманицькому зізнавався, що з цього боку йому не подобалася жодна історична праця:

«довезни сухі наукові розвідки» у багатотомній історії М. Грушевського «з перших сторінок одбивають охоту у середнього читача читати її далі»; популярні начерки львівського професора були «дуже цінні для свідомого читача», але «середньому і ширшому колові анічогісінько не дали». Між тим, йому б хотілося, щоб емоції від прочитаного пронизували тіло читача (брали його «за живе»), щоб вони нав'язували національні культурні цінності, змальовуючи «йому яскраво усе те, що переживав його рідний край». У 1908 р. численні листи вдячних читачів переконували автора, що він досяг своєї мети – його книга «ширилась поміж люде, збудила у них любов до рідного краю», «бажання знати свою історію». Досягненню мети не завадили ані допущені фактичні помилки, ані вплетені до сюжету історичні анекдоти, за що його так нещадно критикували [20, с. 123-127]. Зрозуміло, що на публіку діяли не тільки картини «кривавих» сцен, а й образність наведених легенд та переказів, деталі історичних портретів та побутових описів, – все це були фарби з палітри М. Костомарова, твори якого, за Д. Дорошенком, теж пробуджували інтерес до рідної історії, сприяли «розвитку національної свідомості на Україні і в Галичині» [13, с. 87].

Не тільки М. Аркас, але й учасники дискусії В. Піснячевський та В. Пачовський залишили унікальні свідчення вражень читачів-селян [20, с. 159-162, 217-221, 242-245]. Описані емоції мали цілком конкретні тілесні прояви («щось надзвичайне робилось») і виражались через плач («гірко радісні», «щирі сльози»), ридання, ледь стримуваний крик, тремтіння. «Криваві» образи, як і у випадку з читачами «Історії русів», викликали ненависть до «ворогів-гнобителів», але патріотичні почуття були пов'язані з Україною. Скеровані у своїх емоціях, читачі відчували біль за «покривджений край», а також радість за «синів, вірних своїй Україні», борців «за правду і волю». Очі селян «блищали» від піднесених почуттів, коли (їм) читали про козаків і гетьманів. Один з них досить чітко описав засвоєне визначення поняття освітньої «темряви». Він називав себе темним не через численні граматичні помилки, яких припускався, а тому, що раніше не знав «про своє», і тільки дізнавшись, «трохи прозрів і убачив світ». «Темрявою» було прищеплене «чужою освітою» русофільство, відцурання Батьківщини та рідного слова. Гама емоцій від читання вбирала і романтичні жалі за покривдженою Україною, і соціальні мотиви боротьби з гнобителями, і вимоги національного самоусвідомлення. Оглядаючи чинники впливу на емоції читачів, В. Пачовський підсумовував: «Даймо ж нашим дітям історичне виховання, розбудуймо їх уяву і їх серце величними і трагічними картинами – в слові і рисунку – з минувшини нашого народу, розпалюймо в їх молодих душах отсей огонь безмежної любови до рідного народу, його трагічної історії і його історичних ідеалів, якого ніяка брутальна сила гнобителів не гідна буде згасити...» [20, с. 224].

Головний критик праці М. Аркаса, М. Грушевський, з його потужним антиколоніальним закликком збереження національної культури, рівень якої знижувало «ріжне сміття, обчислене на попит некультурного читача», стверджував, що «селянина зовсім нема причини представляти собі дурнуватим недорікою», його треба зацікавлювати «серйозними інтересами», а не «різунськими оповіданнями й апокрифічними страхіттями» [12, с. 131, 134-135]. Своїм популярним працям він теж намагався додати образності, дбаючи про ілюстрування тексту фольклором та художніми ілюстраціями. 1920 р. В. Біднов у своєму історіографічному нарисі високо оцінив популярні праці метра. Однак помітив, що жодна книжка, крім «Кобзаря», не мала такого успіху, який випав на долю «Історії України-Русі» М. Аркаса. В. Біднов на власні очі спостерігав «велике вражіння» від цієї книги у середовищі робітництва та селянства Катеринославщини, «пробудження» у них національної свідомості. На думку В. Біднова, М. Аркас зробив велику послугу національному рухові своєю працею, яка, попри всі вади, мала потужний вплив на читачів: «Досвід наших днів дає нам яскраві докази того, що не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій. І зараз ми бачимо як історичні оповідання А. Кащенко, багаті різними історичними хибами, відіграють величезну роль в справі розбудження національної свідомості мас» [3, с. 32-34].

Отже, на зламі XIX-XX ст. у середовищі авторів і критиків популярної літератури оформилася течія, представники якої сподівалися досягнути просвітницьких цілей шляхом

впливу на уяву читачів. У науковому і літературному доробку М. Костомарова вони знайшли своєрідний медіум для спілкування з різними групами читачів «з народу» – учнями шкіл, дисциплінованими у шануванні раціональних фактів; пасивними реципієнтами друкованого слова, орієнтованими на традиційний усний культурний досвід; споживачами суміші культурних цінностей з лубочної літератури тощо. У творчості вченого відлунювали гіпертрофовані барокові пристрасті та романтичні балансування «між уявним та достовірним», фактом і образом, літературою і наукою; художнє обрамлення історичних фактів поєднувалося з науковою обробкою фольклору. У ній вгадувалися сліди літературних образів, широко відомих завдяки їх препаруванню у численних переробках, і водночас крізь неї пролягали містки до позитивістського піднесення емпіричного наукового знання.

Апропріація прийомів мобілізації емоцій читачів, застосованих М. Костомаровим, могла бути усвідомленою і підсвідомою, відбуватися у прямий спосіб чи опосередковано – в інтерпретації інших істориків і літераторів. На тлі наростання політизації суспільного життя та диференціації раніше синкретичного обширу «народної літератури» з'являються вимоги локалізації використання «костомарівських» прийомів передусім для розвитку історичної белетристики та редукції їх застосування у дидактичних виданнях і науково-популярних працях.

Методи художнього впливу на читачів використовувалися у різних комбінаціях, залежно від авторської мети. Їх вживання дозволяло проєктувати очікувані емоції, через вплив на розум, тіло і чуття реципієнтів викликати почуття піднесення, жалю, ненависті, смутку, співчуття, переживання прекрасного, та, у підсумку, популяризувати наукові факти і викликати патріотичні «ми-почуття». Одні й ті самі прийоми могли сприяти формуванню різновекторних «ми-почуттів», визначення ідентифікаційного спрямування яких залежало від культурних цінностей, вкладених до текстів агентами історичної просвіти.

Література

1. Альбом рисунков из отечественной истории с предисловием Н. И. Костомарова. Спб.: Изд. А. Прохорова, 1882. [2], 15 л.
2. Барсуков Н. Воспоминания о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове. Спб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1898. 31 с.
3. Біднов В. Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). Катеринослав: Видання Союзу Споживчих Товариств, 1920. 47 с.
4. Бурій В. Тихін Осадчий. *Катеринопільський вісник*. 2001. 25 лип. С. 3. (Постаті).
5. Волошенко В. Популяризація українознавства у виданнях «Просвіт» Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. Тернопіль : [ТНПУ], 2016. Вип. 1, ч. 3. С. 36-41.*
6. Волошенко В. «Просвіти» й уявлення про «поживну» літературу для народу в українській публіцистиці Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*. Луцьк, 2016. Вип. 3 (328). С.126-132.
7. Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи: [монографія] / НАН України, Ін-т історії України. Київ: [Ін-т історії України НАН України], 2017. 273 с.
8. Григорев-Наш [Григорієв Н.]. Історія України в народних думках та піснях. К.: Видавниче Т-во «Криниця», 1918. – 174, II с.
9. Грінченко Б. Історичні книжки на селі. Б.м., Б.р. 25 с.
10. Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова. *Етнографічні писання Костомарова: зібрані заходом академічної Комісії української історіографії / Історична секція Всеукраїнської академії наук. [Київ]: Державне видавництво України, 1930. С. VII-XXIV.*
11. Грушевський М. Українська історіографія і Костомаров. Памяти М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті. *Літературно-науковий вісник*. 1910. Кн. V. С. 209-225.

12. Грушевський М. Ще про культуру і критику. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Кн. X. С. 126-128.
13. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. Його громадська й літературно-наукова діяльність. К.: Видання Т-ва «Друкарь», 1920. 94, 2 с.
14. Єфремов С. Історія українського письменства. Вид. 2-ге. СПб.: Вид-во «Український Учитель», Б.г. 466, XIV с.
15. Жученко М. Н. Н. И. Костомаров и его историко-литературная деятельность. *Украинская жизнь*. 1915. №5-6. С. 5-21.
16. Запорожська слава. Історичне оповідання Кащенко. *Рідний край*. Полтава, 1906. 25 студня. Ч. 51-52. С.4.
17. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 228 с.
18. З. Левицька. При битій дорозі. Історична повість з малюнками А. Ждахи (за Равітою). *Дніпрові хвили*. 1912. 2 септєбря. №15-16. С. 215-218.
19. Издания Б. Д. Гринченко в Чернигове. *Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания XXXI очередной сессии 1895 года*. 1896. С. 73-79.
20. «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 роки / Упор., вступ та коментарі І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. 344 с.
21. Кісельова Ю. А. Емоційний вимір автобіографії М. І. Костомарова. *Харківський історіографічний збірник*. 2018. №16. С. 101-121.
22. Кісельова Ю. Перспективи дослідження співтовариства істориків як «емоційного співтовариства». *Історик і Влада. Колективна монографія* / Відп. ред. В. Смолій; творчий кер. проекту І. Колесник. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 287-301.
23. Кузьмин А. Запорожская Сечь. Исторический и бытовой очерк. М.: Изд. Книжного магазина А.Д. Корчагина, 1902. 96 с.
24. Л. О. Про що співають кобзарі. Написав О. Синявський. Вид-во ім. Бориса Грінченка. Х., 1912 р. Стор 66. ц. 10 к. *Літературно-науковий вістник*. 1913. Кн. II, С. 390-391.
25. Опыт программ, выработанных комиссией при Черниговском Земском Книжном Складе для вечерних занятий со взрослыми учениками народных школ. 1898. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1898. 83 с.
26. Осадчий Т.И. Козацкий батько Палий. Очерк из истории старой козацкой Украины. 2-е изд. Киев: Тип. П. Барского, 1900. 48 с.
27. Перший український просвітно-економічний конгрес уладжений Товариством «Просвіта» в сорокалітє засновання у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. Протоколи і реферати / Зредагували І. Брик і М. Коцюба. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1910. 655 с.
28. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К.: Наукова думка, 1992. 232 с.
29. Пісочинець Д. [Ткаченко Д.]. Учителювання Бориса Грінченка: (по листах та споминах його школярів та близьких селян). Б.м., Б.р. 16 с.
30. Плохій С. Козацький міф. Історія та націтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. К.: Laurus, 2015. 400 с.
31. Рубакин Н. А. Этюды о русской читающей публике. Факты, цифры, наблюдения. СПб.: Склад издания в книжных магазинах Н.П. Карабасникова, 1895. [2], 246 с.
32. Систематический обзор русской народно-учебной литературы / Сост.: С. И. Миропольский, М. И. Соколов, В. И. Острогорский [и др.]. СПб: Тип. М. Стасюлевича, 1878. XXXII, 743 с.
33. Склокін В.В. Суспільна значущість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування. *Харківський історіографічний збірник*, 2013, Вип. 12, С. 24-44.
34. Смілянська В. Л. Літературна творчість Миколи Костомарова. *Шевченковедчі роздуми. Збірник наукових праць* / НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. К., 2005. С. 434-469.
35. Смілянський Л. Борис Грінченко / Популярні нариси про українських класиків. Х.- К.:

Державне вид-во України, 1930.103 с.

36. Толковый указатель книг для чтения / Под ред. В. П. Алексеева, А. Н. Реформаторского, П. Н. Сакулина, М. А. Сабашниковой, Н. В. Тулупова и Г. Н. Шмелева; Московское столичное попечительство о народной трезвости. Вып. 2. М. Тип. Г. Лесснера и Д. Совко, 1907. 273 с.
37. Удод О. Дидактика історії як предмет наукових зацікавлень М.І. Костомарова. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 18. С.100-108.
38. Черниговскому губернському Земському собранію. Доклад о сохранении памятников народного творчества / Сост. Б.Г. Гринченко. Чернигов: Б.м., 1896. 5 с.
39. Чернявський М. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка. Херсон: «Українська книгарня», Б.р. 36 с.
40. Что читать народу?: критический указатель книг для народного и детского чтения / Сост.: Х. Д. Алчевская, Е. Д. Гордеева, А. П. Грищенко, З. И. Дашкевич, Л. И. Дашкевич, Л. Е. Ефимович [та ін.]. Спб.: Общественная польза, 1884. [Т.1.]. VIII, 805, (1), XXI с.
41. Что читать народу?: критический указатель книг для народного и детского чтения / Сост.: Х. Д. Алчевская, Х. А. Алчевская, М. А. Алфимова, А. Ф. Быкова, М. Г. Гахова, Н. И. Дашкевич [та ін.]. М.: Тип. И.Д. Сытина, 1906. Т.3. XXXIX, 576 с.
42. Ясь О. Багатоликий Микола Костомаров / заг. ред. і вступне слово акад. В. Смолія. К.: Либідь, 2018. 304 с.
43. Ясь О. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник. *Український археографічний щорічник*. 2010. Вип. 15. С. 232-250.
44. a-pesni. URL: <http://a-pesni.org/dvor/gromoboj.php> (дата звернення: 15.10.2022).
45. Vareither Christoph. Wir-Gefühle: Vergemeinschaftende Emotionspraktiken in Populärkulturen. *POP. Reihe: Bricolage. Innsbrucker Zeitschrift für Europäische Ethnologie 10 (2018)*, Innsbruck [im Erscheinen]. URL: https://www.academia.edu/35038607/Wir_Ge%C3%Bchle_Vergemeinschaftende_Emotionspraktiken_in_Popul%C3%A4rkulturen (дата звернення: 02.10.2022).
46. Scheer, Monique. Emotionspraktiken: Wie man über das Tun an die Gefühle herankommt. URL:https://www.academia.edu/15051305/Emotionspraktiken_Wie_man_%C3%BCber_das_Tun_an_die_Gef%C3%BChle_herankommt (дата звернення: 02.10.2022).

References

1. Albom risunkov iz otechestvennoi istorii s predisloviem N. I. Kostomarov [Album of Drawings from Russian History with a Preface by N. I. Kostomarov] (in Russian). Spb: Izd. A. Prokhorova. 1882. [2], 15 s.
2. a-pesni [a-sonhs] (in Russian). URL: <http://a-pesni.org/dvor/gromoboj.php> (Retreated: 15.10.2022).
3. Barsukov N. Vospominaniia o N. I. Kostomarovie I A. N. Maikovie [Memories of N. I. Kostomarov and A. N. Maikov.] (in Russian). Spb: Tip. M. M. Stasiulievicha, 1898. 31 s.
4. Bidnov V. Shcho chytaty po istorii Ukrainy. (Korotenska istoriographiia Ukrainy) [What to Read on the History of Ukraine. (Short Historiography of Ukraine)] (in Ukrainian). Katerinoslav: Vydania Soiuzu Spozhyvchykh Tovarystv, 1920. 47 s.
5. Burii V. Tykhin Osadchy [Tykhin Osadchy] (in Ukrainian). *Katerynopilskyyi visnyk*. 2001. 25 lypnia. S. 3. (Postati).
6. Cherniavskyyi M. Kiedr Livana. Spohady pro B. Hrinchenka [Cedar of Lebanon. Memories of Borys Grinchenko] (in Ukrainian). Kherson: "Ukrainska knyharnia", Б.р. 36 с.
7. Chernigovskomu gubernskomu Ziemskomu sobraniuu. Doklad o sokhranienii pamiatnikov narodnogo tvorchestva [Chernihiv Provincial Zemsky Assembly. Report on the Preservation of Folk Art Evidence] (in Russian). / Sost. B. G. Grinchenko. Chernigov: B. m., 1896. 5 s.
8. Chto chitat narodu?: kriticheskii ukazatel knih dlia narodnogo i detskogo chteniia [What Should the People Read?: a Critical Index of Books for Popular and Children's Reading] (in Russian)/ Sost.: Alchevskaia Kh. D., Alchevskaia Kh. A., Alphimova M. A., Bykova A. Ph., Gakhova M. G., &

- Dashkevich N. I. et al. Moskva: Tip. I. D. Sytina, 1906. T.3. XXXIX, 576 s.
9. Chto chitat narodu?: kriticheskii ukazatel knih dlia narodnogo i detskogo chteniia [What Should the People Read?: a Critical Index of Books for Popular and Children's Reading] (in Russian). / Sost.: Alchevskaia Kh. D., Gordeeva E. D., Grishchenko A. P., Dashkevich Z. I., Dashkevich L. I., & Ephimovich L. E. et al. ([T. 1]). Sankt-Peterburg: Obshchestvennaia polza, 1884. VIII, 805, (1), XXI s.
10. Doroshenko D. Mykola Ivanovych Kostomarov. Yoho hromadyka i literaturno-naukova diialnist [Mikola Ivanovich Kostomarov. His Community and Literary and Scientific Activity] (in Ukrainian). Kyiv: Drukar, 1920. 94, 2 s.
11. Gonchar O. Mykola Kostomarov: postat istoryka na tli epokhy: [monohraphiia] [Mykola Kostomarov: the Figure of the Historian against the Background of the Era: [Monography] (in Ukrainian). / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: [In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy], 2017. 273 s.
12. Hrinchenko B. Istorychni knyzhky na seli [Historical books in the village] (in Ukrainian). B.m., B.r. 25 s.
13. Hrushevskiyi M. Etnohraphichne dilo Kostomarova [Ethnographic Right of Kostomarov] (in Ukrainian). *Etnohraphichni pysannia Kostomarova: zibrani zachodom akademichnoi Komisii ukrainskoi istoriographii / Istorychna sekciia Vseukrainskoi akademii nauk*. [Kyiv]: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1930. S. VII-XXIV.
14. Hrushevskiyi M. Shchie pro kulturu i krytyku [More about Culture and Criticism] (in Ukrainian). *Literaturno-naukovyi vistnyk*. 1908. Kn. X. S. 126-128.
15. Hrushevskiyi M. Ukrainska istoriographiia i Kostomarov. Pamiati M. Kostomarova v dvadtsiat piati rokovyny yoho smerti [Ukrainian Historiography and Kostomarov. In Memory of M. Kostomarov at the Twenty-Five Birth Anniversary of Death] (in Ukrainian). *Literaturno-naukovyi vistnyk*. 1910. Kn. V. S. 209-225.
16. Hryhoriev-Nash [Hryhoriiv N.]. Istoriiia Ukrainy v narodnykh dumakh ta pisniakh [History of Ukraine in Folk Dumas and Songs] (in Ukrainian). Kyiv: Vydavnyche T-vo "Krynutsia", 1918. 174, II s.
17. "Istoriiia Ukrainy-Rusi" u lystuvanni Mykoly Arkasa z Vasylem Domanytskym ["History of Ukraine-Rus" at the listing of Mykoli Arkas and Vasyl Domanitsky. 1906-1909] (in Ukrainian). / Upor., vstup ta komentari I Starovoitenko. Kyiv: Tempora, 2009. 344 s.
18. Izdaniia B. D. Grinchenko v Chernihovie [Editions of B. D. Grinchenko in Chernigov] (in Russian). *Zhurnaly Chernihovskoho Gubernskogo Zemskogo Sobraniia XXXI ocherednoi sessii 1895 goda*. 1896. S. 73-79.
19. Kiselyova Yu. A. Emotsiinyi vymir avtobiographii M. I. Kostomarova [The Emotional Dimension of Kostomarov's Autobiography] (in Ukrainian). *Kharkivskiyi istoriographichniy zbirnyk*. 2018. №16. S. 101-121.
20. Kiselyova Yu. Perspektyvy doslidzhennia spivtovarystva istorykiv yak "emotsiinoho spivtovarystva" [Prospects for Continuing the Communities of Historians as an "Emotional Communities"] (in Ukrainian). *Istoryk i Vlada. Kolektyvna monohraphiia / Vidp. red. V. Smolii; tvorchyi ker. Proektu I. Kolesnyk*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. S. 287-301.
21. Kuzmin A. Zaporozhskaia Siech. Istoricheskii i bytovoii ocherk [Zaporizhian Sich. Historical and Household Sketch] (in Russian). Moskva: Izd. Knizhnogo magazina A. D. Korchagina, 1902. 96 s.
22. L. O. Pro shcho spivaiut kobzari. Napysav O. Syniavskiyi [What do the Kobzars Sing About. Written by O. Sinyavskiyi] (in Ukrainian). *Literaturno-naukovyi vistnyk*. 1913. Kn. II, S. 390-391.
23. Opyt programm, vyrabotannykh komissiiei pri Chernihovskom zemskom sklade dlia vechernikh zaniatii so vzroslymi uchenikami narodnykh shkol [Experience of Programs Developed by the Commission at the Chernihiv Zemsky Book Warehouse for Evening Classes with Adult Students of People Schools] (in Russian). Chernihov: Tipohraphiia hubernskoho zemstva, 1898. 83 s.
24. Osadchyi T. I. Kozatskii batko Palii. Ocherk iz istorii staroi kozatskoi Ukrainy [Cossack Father Palius. An Outline of the History of the Old Cossack Ukraine] (in Russian). 2-e izd. Kyiv: Tip. P. Barskoho, 1900. 48 s.
25. Pershyi ukrainskyi prosvitnio-ekonomichnyi konhres uladzhenyi Tovarystvom "Prosvita" v sorokalitie zasnovania u Lvovi v dniach 1 i 2 liutoho 1909 roku. Protokoly i referaty [The first

- Ukrainian Educational and Economic Congress was Organized by the "Prosvita" Society on the Fortieth Anniversary of its Foundation in Lviv on February 1 and 2, 1909. Protocols and Essays] (in Ukrainian). / Zredahuvaly I. Bryk i M. Kotsuba. Lviv: Z drukarni Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1910. 655 s.
26. Pinchuk Yu. A. Mykola Ivanovych Kostomarov [Mykola Ivanovych Kostomarov] (in Ukrainian). Kyiv: Naukova dumka, 1992. 232 s.
27. Pischynets D. [Tkachenko D.]. Uchyteliuvannia Borysa Hrinchenka: (po lystakh ta spomynakh yoho shkolariv ta blyzkykh selian) [The Teaching of Borys Grinchenko: (According to the Letters and Memories of his Schoolchildren and Familiar Pesants)] (in Ukrainian). B. m., B. r. 16 s.
28. Plokh S. Kozatskyi miph. Istoriia ta natsiietvorennia v epochu imperii [The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires] (in Ukrainian). / Avtoryz. per. z anhl. M. Klymchuka. Kyiv: Laurus, 2015. 400 s.
29. Rubakin N. A. Etiudy o russkoi chitiushchei publike. Phakty, tsiphry, nabliudeniia [Sketches about the Russian Reading Public. Facts, Figures, Observations] (in Russian). Sankt-Peterburg: Sklad izdaniia v knizhnykh magazinakh N. P. Karabasnikova. 1895. [2], 246 s.
30. Sistemicheskii obzor russkoi narodno-uchebnoi literatury [Systematic Review of Russian People-Educational Literature] (in Russian). / Sost.: Miropolskii, S. I., Sokolov, M. I., Ostrogorskii, V. P., Vulikh, Z. B., Shemiut, V. P., & Dobroslovin, A. P. et al. Sankt-Peterburg: Tip. M. Stasiulevicha, 1878. XXXII, 743 s.
31. Sklokin V. V. Suspilna znachushchist istorii v suchasni Ukraini: deiaki poperedni mirkuvannia [The Social Relevance of History in Contemporary Ukraine: Some Preliminary Thoughts] (in Ukrainian). *Kharkivskii istoriografichnyi zbirnyk*, 2013, Vyp. 12, S. 24-44.
32. Smilianska V. L. Literaturna tvorchist Mykoly Kostomarova [Literary Work of Mykola Kostomarov] (in Ukrainian). *Shevchenkoznavchi rozmysly. Zbirnyk naukovykh prats / NAN Ukrainy, In-t literatury im T. H. Shevchenka*. Kyiv, 2005. S. 434-469.
33. Smilianskyi L. Borys Hrinchenko [Borys Hrinchenko] (in Ukrainian). / Populiarni narysy pro ukrainskykh klasykiv. Kharkiv-Kyiv: Derzhavne vyd-vo Ukrainy, 1930. 103 s.
34. Tolkovy ukazatel knig dlia chteniia [An Explanatory Index of Books for Reading] (in Russian). / Pod red. V. P. Aleksieieva, A. N. Reformatorskoho, P. N. Sakulina, M. A. Sabashnikovoi, N. V. Tulupova, G. N. Shmielieva; Moskovskoie stolichnoie popiechitelstvo o narodnoi triezvosti. Vyp. 2. Moskva: Tip. G. Lessnera i D. Sobko, 1907. 273 s.
35. Udod O. Dydaktyka istorii yak predmet naukovykh zatsikavlen M. I. Kostomarova [The Didactics of History as a Subject of M. I. Kostomarov's Scientific Interests] (in Ukrainian). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2008. Vyp. 18. S. 100-108.
36. Voloshenko V. Populiaryzaciia ukrainoznavstva u vydanniakh "Prosvit" Naddnyprianshchyny na pochatku XX st. [Popularization of Ukrainian Studies in "Prosvita" Publications in Naddnyprianshchina at the beginning of the XXth century] (in Ukrainian). *Naukovi Zapysky Ternopil'skoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Ser. Istoriia / za zah. red. I. S. Zuliaka; redkol: M. Aleksieievets, L. Aleksieievets, M. Barmak [ta in.]. Ternopil: [TNPU], 2016. Vyp. 1, ch. 3. S. 36-41.
37. Voloshenko V. "Prosvity" i uiavlennia pro "pozhyvnu" literaturu dlia narodu v ukrainskiei publicystytsi Naddnyprianshchynyna pochatku XX st. ["Prosvita" and Vision of "Useful" Popular Literature in Ukrainian Publications of Naddnyprianshchina at the Beginning of the XXth Century] (in Ukrainian). *Naukovyi visnyk Chidnoievropetskoho natsionalnogo universytetu im. Lesi Ukrainki. Serii: istorychni nauky*. Lutsk, 2016. Vyp. 3 (328). S.126-132.
38. Yas O. Bahatoliki Mykola Kostomarov [Many faces of Mykola Kostomarov] (in Ukrainian) / zah. red. i vstupne slovo akad. V. Smoliiia. Kyiv: Lybid, 2018. 304 s.
39. Yas O. Mizh dostovirnym ta uiavnym. Mykola Kostomarov yak istoryk–chudozhnyk [Between the Real and the Imaginary. Mykola Kostomarov as a Historian-Artist] (in Ukrainian). *Ukrainskyi archeohrahichnyi shchorichnyk*. 2010. Vyp. 15. S. 232-250.
40. Yephremov S. Istoriia ukrainskoho pysmenstva [History of Ukrainian literature] (in Ukrainian). Vyd. 2-he. Spb.: Vyd-vo „Ukrainskyi Uchytel”, B.h. 466, XIV s.

-
41. Zaporozhskaia slava. Istorychne opovidannia Kashchenka [Zaporozhian Glory. Historical Explanation of Kashchenko] (in Ukrainian). *Ridnyi krai*. 1906. 25 studnia. Ch. 51-52. S.4
42. Zashkilniak L. Metodolohiia istorii vid davnyiny do suchasnosti [Methodology of History from Antiquity to Modernity] (in Ukrainian). Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka, 1999. 228 s.
43. Zhuchenko M. N. N. I. Kostomarov i yeho istoryko-literaturna diialnist [N. Kostomarov and his historical and literary activity] (in Ukrainian). *Ukrainskaia zhizn*. 1915. № 5–6. S. 5–21.
44. Z. Levytska. Pry bytii dorozhky Istorychna povist z maliunkami A. Zhdachy (za Ravitoiu) [At the Beaten Cost. Historical Story with Drawings by A. Zhdakha (for Ravita)] (in Ukrainian). *Dniprovi chvyli*. 1912. 2 sentiabria. №15-16. S. 215-218.
45. Bareither Ch. Wir-Gefühle: Vergemeinschaftende Emotionspraktiken in Populärkulturen. *POP. Reihe: Bricolage. Innsbrucker Zeitschrift für Europäische Ethnologie 10 (2018), Innsbruck* [im Erscheinem]. URL: https://www.academia.edu/35038607/Wir_Gef%C3%BChle_Vergemeinschaftende_Emotionspraktiken_in_Popul%C3%A4rkulturen (Retreated: 02.10.2022).
46. Scheer M. Emotionspraktiken: Wie man über das Tun an die Gefühle herankommt. URL: https://www.academia.edu/15051305/Emotionspraktiken_Wie_man_%C3%BCber_das_Tun_an_die_Gef%C3%BChle_herankommt (Retreated: 02.10.2022).

**«ПІЛГРИМСТВО» МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В ПОЧАЇВСЬКУ ЛАВРУ.
ЕПІСТОЛЯРІЙ ТА МЕМУАРИ
О.С. Булига**

Комунальний заклад «Рівненський обласний краєзнавчий музей»
Рівненської обласної ради
olexa_b@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-7459-5674>

Мета: на основі листування та спогадів, дослідити працю професійного історика, який використовує регіон, де тимчасово проживає, з метою збору матеріалів для власних наукових зацікавлень.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, конфесійної неупередженості, світоглядного плюралізму. Це уможливило розглянути процеси, які відбувались у середовищі Почаївського монастиря та були викликані державно-політичними та релігійно-конфесійними змінами, що відобразились в історичному поступі цієї волинської обителі.

Наукова новизна. Проаналізовано перебування науковця та християнина в найбільшому монастирі краю, що приваблював дослідника, як історичний об'єкт та палігрима, як християнська обитель. Минувшина представлена універсально: а) у контексті професії вченого, який відвідує історичні місцевості, вивчає різноманітні джерела, збирає усні свідчення, фольклорні матеріали; б) через призму мандрівника-паломника, який шанує монастирські святині, спостерігає особливості чернечого життя, психологію насельників обителі, відзначає наявність інших християнських об'єктів в орбіті монастирської діяльності.

Актуальність впливає із завдань комплексного вивчення минулого українських монастирів – центрів духовності, освіти, культури та мистецтва, вона обумовлена внеском Почаївської обителі в процес творення національної культурної спадщини. Стан вивчення проблем Почаївського монастиря вимагає поглибленого дослідження питань пов'язаних з різноманітними сторонами функціонування найбільшої християнської обителі Волині.

Висновки. Спогади та листування Миколи Костомарова щодо перебування в Почаївському монастирі, які відображають життя обителі після входження Волині до складу Росії, дають змогу зрозуміти конфесійну атмосферу на новоприєднаних теренах. Вони є своєрідними джерелами, що допоможуть починаючим науковцям усвідомити багатогранність праці історика, яка ґрунтується на документальному різноманітті досліджуваної ним епохи. Продовження пошуку та опрацювання нових матеріалів, що стосуються біографії Миколи Костомарова ще більш повно розкриє науковий потенціал цієї особистості, доповнить його досягнення на ниві історіографії.

Ключові слова: історик, прочанин, обстеження, монастир, листи, спогади, джерело.

Objective: based on correspondence and memoirs, to explore the work of a professional historian who uses the region of his temporary habitation, in order to collect materials for his own research interests.

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systematization, religious impartiality, and worldview pluralism. This made it possible to consider the processes that took place in the Pochaiv Monastery and were caused by state-political and religious-confessional changes, which were reflected in the historical progress of this Volyn monastery.

Scientific novelty. *The stay of a scientist and a Christian in the largest monastery of the region, which attracted a researcher as a historical object and a pilgrim, as a Christian monastery, was analyzed. The past is presented universally: a) in the context of the profession of a scientist who visits historical sites, studies various sources, collects oral evidence, folklore materials; b) from point of view of a pilgrim traveler who honors monastic shrines, observes the peculiarities of monastic life, the psychology of the inhabitants of the monastery, notes the presence of other Christian objects in the orbit of monastic activity.*

The urgency stems from the tasks of comprehensive study of the past of Ukrainian monasteries - centers of spirituality, education, culture and art. The urgency is also conditioned due to the contribution of Pochaiv monastery in the process of creating national cultural heritage. The state of the research of the problems of the Pochaiv Monastery requires in-depth study of issues related to various aspects of the functioning of the largest Christian monastery in Volyn.

Conclusions. *Mykola Kostomarov memoirs and correspondence about his stay in the Pochaiv Monastery, which reflect the life of the monastery after Volhynia became part of Russia, allow us to understand the confessional atmosphere in the newly annexed territories. They are a kind of source that will help novice scholars to understand the diversity of the historian's work, which is based on the documentary diversity of the era they are studying. Continuation of the search for and elaboration of new materials related to the biography of Mykola Kostomarov will further reveal the scientific potential of this person, will complement the knowledge about his achievements in the field of historiography.*

Key words: *historian, pilgrim, inspection, monastery, letters, memoirs, source.*

Успенська Почаївська лавра протягом століть привертала увагу не лише віруючих, але й численних науковців, письменників, художників. Їх приваблювала довершеність монастирської архітектури та специфічне місце розташування обителі на Преславній Горі Почаївській.

Першим українським науковцем, якого покликала до себе Почаївська обитель, став визначний громадський діяч, історик та літератор Микола Іванович Костомаров. В 1844–1845 роках він перебував на Волині, де працював вчителем історії у Рівненській чоловічій гімназії (тепер це приміщення Рівненського обласного краєзнавчого музею). Протягом лише одного навчального року йому вдалось відвідати відомі історичні місцевості, познайомитись з різноманітними пам'ятками, що збереглись на Волині. Ці поїздки Костомаров називав «пілігримства». Про своє перебування в Лаврі історик згадував, як в своєму епістолярії, так і власних спогадах [1]. Частина мемуарів Костомарова, де йшлося про відвідини Почаївської лаври, була надрукована в 1884 р., за рік до його смерті [4]. До кінця своїх днів Костомаров не забував про свій візит до найбільшої волинської обителі, яка сильно вразила відчуття науковця і християнина та в подальшому змушувала його неодноразово повертатися у спогадах до тих Великодніх днів 1845 р., що він провів на славнозвісному «Волинському Афоні».

Подорож до Почаївської лаври стала особливим моментом, пам'ять про який дослідник зберігав усе своє життя. Завдячуючи М. Костомарову сучасні історики мають можливість аналізувати діяльність обителі, яка лише чотирнадцять років перед тим змінила юрисдикційну належність, здобула офіційний статус православної Лаври. Його спогади вказують і на ті усталені традиції, які залишились в монастирі, після довготривалого перебування обителі в складі Унійної Церкви (1712–1831).

Проживаючи на Волині «старший вчитель історичних наук» Рівненської чоловічої гімназії Микола Костомаров, безперечно, вирізнявся серед інших колег. В одному з листів він відзначав цю деталь власної біографії та вказував про своє зацікавлення Почаївською лаврою: «Тільки мене не зовсім щось люблять, називають мене диваком за те, що я не слухаю їхніх музичних вечорів, а часто приводжу лірників співати мені про почаївську битву з турками» [3, с.52–53]. Велику кількість народних пісень Костомаров почув від своїх учнів та записав їх. «Я наказав усім учням перевезти мені пісні та багато отримую від них» – вказує він у цьому ж листі [3, с. 53]. «Ці пісні, – наголошує Володимир Міяковський, – що зібрані були в Рівному,

Костомарову пощастило видати лише року 1859, в Саратові... Вони з'явилися друком в... «Малоросійському літературному збірнику» Данила Мордовця [3, с. 33]. В. Міяковський виділив дві пісні, які так чи інакше виявлялися пов'язаними з Почаївською Лаврою. Це «Битва під Почаєвом» та «Ще про битву під Почаєвом» [3, с.34].

Микола Костомаров, в свою чергу, також акцентував увагу на пісенні сюжети про напад татар та турків на Почаївську обитель, що стався 1675 року. «У мене їх чотири, три доставлені, четверту списав сам і наводжу тут:

«Над Почасвим темная хмара
Сила татарська, бусурманська
На Почаєв наступала.
Ой обточила, і обішила;
Хотіла б Почаїв завоевати;
Матко чудовно почаєвська!
Ходи нас рятувати!
Отець Залізо з келії вийшов
Сліз[ь]мі ся обливає.
Ой рятуй, рятуй, Божая Мати,
Монастир загибає...» [3, с.60].

«До інших пісень, – наголошує В. Міяковський, – Костомаров додає, як коментар, записи народніх легенд, що йому довелося чути під час своїх подорожів по Волині, (напр.: Потоцький і Почаївська божа мати)» [3, с.34].

Збір фольклорного матеріалу про Почаївську лавру став своєрідною підготовкою до майбутньої подорожі до неї. Маючи певне уявлення про монастир, сформоване, завдяки аналізу зібраних вченим пісенних джерел, Костомаров прибувши до Почаївської обители намагався осмислити її велич та познайомитись з іншими джерелами, що знаходились на Почаївській горі.

Перебуваючи у квітні 1844 року в Почаївському монастирі, він залишив чимало цікавих спостережень про тогочасну Лавру, її насельників, прибулих прочан, особливості монастирського богослужіння. Наприклад, він відзначає: «Мені не дуже втішно було почути такий довго не чутний (хоч і не повний) спів і побачити блискуче православне богослужіння, небачене з часу приїзду на Волинь» [3, с.57].

Однак особливе враження справило на Миколу Івановича велике Великодне богослужіння, яке він спостерігав у головному храмі обители. «У Заутрені на Світлу Неділю був хід із плащаницею із печерн. Церкви в головну: вперше я увійшов до неї при співі Христос Воскрес і вона була прекрасна понад очікування: за смаком вона набагато краща за всі старі київські церкви... Вся церква така велика, що просторіше я ще не бачив, і навіть світла; живопис гарний» [3, с.57].

Дослідник відзначає, що більшість ченців в Успенській обители «була уродженцями великоросійських губерній» [1, с.124]. Під час урочистого обіду в чернечій трапезній після Великодньої Літургії Костомаров нарахував лише 18 осіб братії [4, с.329]. «...Почаївський монастир користується великою повагою не лише в православних, а й у католиків та уніатів. Я бачив там, – зауважує історик, – безліч прибульців обох статей з Галичини, заговорював із ними і знайшов, що в них мова та говірка нічим не відрізняються від волинців» [1, с.125]. Водночас М. Костомаров підкреслює: «Наспів у Почаївському монастирі здався мені відмінним від звичайного російського» [1, с.123]. Проте ці доволі незвичні обставини скоро знайшли своє пояснення. У спілкуванні з лаврським архімандритом, вчений відвідувач дізнався, що на Волині «...ще свіжі уніатські та католицькі звичаї», тому в обители «порушення прийнятих у православному чернецтві звичаїв і терпиться, і дозволяється» [1, с.124].

Більш як столітній період перебування Почаївського монастиря в юрисдикційному підпорядкуванні Унійної Церкви не міг не залишити свій слід в житті вже православної обители. Микола Іванович у своїй розповіді звертає увагу на численні ознаки попереднього василіанського життя Успенського монастиря, які він вважає за можливе частково

ототожнювати з римо-католицизмом: «Церква Почаївська одна з найпросторіших, які я бачив у Росії, зберегла сильні сліди колишнього католицизму. За низеньким іконостасом, приробленим після приєднання до православ'я, виднівся високий католицький іконостас; по інший бік престолу, біля капітальної стіни, у багатьох місцях біля стовпів стояли вівтаріки, вживані католиками і уніатами для тихої обідні і ніяк немислимі в православному храмі, оскільки вони звернені не на схід і сам престол примикався прямо до стіни, а замість образів були скульптурні речі; на хорах залишавсь ще великий орган, хоча зовсім без уживання» [1, с.123–124].

Історик не оминає своєю увагою і численні монументальні споруди, що знаходились поблизу Почаївської лаври, вже на території сусідньої Австрійської імперії. Він не відмовив собі у задоволенні оглянути далеку перспективу, що відкривалася з висоти славнозвісного «Волинського Афону». «З монастирської тераси, – пригадує М. Костомаров, – відкривається мальовничий вид на Підкамін з католицьким монастирем і на розсіяні там і сям села з руїнами замків у межах Галичини» [4, с.331].

Звичайно як історик він не міг не поцікавитись джерельним надбанням обителі. Особливе враження на М. Костомарова справила величезна книгозбірня Почаївського монастиря: «Я оглянув монастирську бібліотеку, яка виявилася дуже багатою на стародруковані руські книги благочестивого змісту, але я не мав часу ознайомитися з ними» [1, с.124]. Дослідник звернув увагу на «...одну стародруковану глаголитського письма в малому четверку...» книгу, яку він не зміг ідентифікувати [4, с.330].

Та братня та доброзичлива атмосфера, яку відчув простий вчитель під час перебування в Почаївській Лаврі, була створена завдяки керівництву монастиря і, в першу чергу, наміснику славної обителі. «Я перебував два дні у Почасві надзвичайно присмно. Ченці нас прийняли добряче. Намісник малорос з-під Канева, говорить малоросійською і сипле анекдотами: людина премила і водночас уособлення добродушності», – згадував історик у листі до Сементовського [3, с.57].

Час роботи в Рівненській гімназії Микола Костомаров активно використовував для ознайомлення з історичними та культурними об'єктами Волинської губернії. З багатьма пам'ятками він познайомив своїх колег з числа істориків та літераторів, які доволі мало знали про землі, що порівняно нещодавно стали складовою Російської імперії. Найбільший православний монастир Правобережної України цілком природньо викликав величезний інтерес у науковців, заохочуючи їх до нових досліджень та творчих звершень. Саме до Почаївської лаври, серед усіх відвідуваних Костомаровим історичних об'єктів, приїздили в майбутньому його друзі-колеги, залишаючи власні доробки про неї.

У жовтні 1846 р. київська Археографічна комісія доручила відвідати монастир співробітнику «тимчасової Комісії для розбору давніх актів вільному Художнику Шевченку» [10, ф. 258, оп. 3, спр. 90, арк. 1]. Одним з поставлених перед ним завдань було наступне: «Вирушайте в Почаївську Лавру і там зніміть: а) загальний зовнішній вигляд Лаври, б) внутрішній вид храму та в) вид на околицю з тераси» [7, с.51]. Всі три завдання, що мав виконати Тарас Шевченко, стосувалось саме тих монастирських об'єктів, які за рік перед тим бачив та ділився інформацією про них М. Костомаров.

І хоча Микола Костомаров не проводив окремого історичного дослідження про діяльність Почаївського монастиря, його переказ про минуле цієї обителі, що містився в листі до Олександра Сементовського, можна вважати одним із перших фахових викладів її історії. У майбутньому ця оповідь могла спонукати члена-кореспондента Московського археологічного товариства О. Сементовського до створення власного дослідження, присвяченого Успенській Почаївській лаврі.

Олександр Сементовський також усім серцем прикипів до величних споруд та затишних покоїв Почаївської лаври. Під час перебування в святій обителі він зібрав рукописні, друковані та усні джерела, що стали основою для створення серйозної роботи з історії монастиря [6]. В подальшому й М. Костомаров, й О. Сементовський неодноразово з приємністю згадували про своє перебування в гостинних монастирських стінах. Дослідження

О. Сементовського завершували такі рядки: «Православний мандрівник чувається тут якось легко, звільненим від скорбот, що засмучували душу, і печалів; так принаймні було з нами... спогад про хвилини, проведені в мирній обителі Почаївській, серед христоролюбивої братії її, впливає цілющий бальзам у мою душу і освітлює благодаті весь, пройдений вже мною шлях життя» [6, с.45]. Під цими влучними словами, напевно, зміг би підписатися й Микола Костомаров, який свого часу зумів зародити в душі свого колеги великий інтерес до волинської святині.

Перший відомий нарис історії Почаївської обителі здійснили її православні насельники. Це сталося через десять років після повернення монастиря у підпорядкування Православної Церкви. У 1841 р. було зроблено «Опис Почаївської Успенської Лаври» [10, ф. 258, оп. 1, спр. 1312, арк. 3], що призначався для розміщення у книзі «Історія Російської Ієрархії». Головним джерелом для його створення стало видання під назвою «Гора Почаївська», яке побачило світ у василіанський період діяльності Почаївського монастиря. У своєму описі Костомаров також згадує про це джерело. Крім того, він міг використати і монастирську працю 1841 р., адже вчений так само, як і автор «Опису Почаївської Успенської Лаври», датою зміни юрисдикційної належності Почаївської обителі у XVIII ст. називає 1713 р., хоча в дійсності це сталося на рік раніше.

«Пілігримство» М. Костомарова до Успенської Почаївської лаври, весною 1845 р., сприймалося ним не лише як відвідання відомого чернечого осередка, але викликало й значний суто історичний інтерес. Свої християнські потреби Микола Іванович, без сумніву, задовольнив. Що стосується наукової зацікавленості, то, знаходячись у монастирі, він лише переглянув ті рукописні та друковані джерела, які йому вдалося знайти в місцевій бібліотеці. Проте науковець, за його власними словами, не став їх ретельно вивчати з огляду на відсутність часу. Крім того, у цей час наукові інтереси Костомарова були спрямованні, головним чином, на добу Богдана Хмельницького. Шкода, що історик тоді не знайшов можливість оглянути весь монастирський архів, який, до речі, містив і документи, що пов'язували обитель з подіями Берестецької битви 1651 р. [8, с.182].

Спостереження вченого про перебування в Почаївській лаврі відображені у його спогадах та листуванні. Вони дають змогу дослідникам зрозуміти деякі внутрішні процеси, що відбувалися в той час в самій обителі, а також дозволяють оцінити конфесійну політику російського уряду, яка проводилася на нещодавно приєднаній території. Тому вони і досі залишаються цінним джерелом, яке допомагає досягнути життя та діяльність найбільшого волинського чернечого осередку на чотирнадцятому році його перебування в юрисдикції Православної Церкви московської патріархії.

Рівненська епістолярна спадщина Костомарова викликає великий інтерес та зацікавлення у істориків. Вона неодноразово ставала предметом серйозного наукового аналізу [9]. Із численних спогадів вченого дослідники найчастіше послуговуються автобіографією [5]. Про цінність таких джерел авторитетно стверджує один із відомих біографів Миколи Івановича – Юрій Пінчук: «Мемуаристика М. Костомарова (як, до речі, і його епістолярна спадщина) – актуальна проблема (тема) для наукового пошуку» [2, с.186].

Основні результати цієї розвідки дають можливість збагнути особливості роботи історика, епістолярна та мемуарна спадщина якого є оригінальною пам'яткою минувшини. Перспективою подальших студіювань буде осмислення практики М. Костомарова, здобутої ним як на педагогічній, так і краєзнавчій ниві. Представлений у статті матеріал може стати в нагоді молодим дослідникам. На прикладі волинської сторінки життя видатного вченого вони зможуть зрозуміти важливість універсальної підготовки історика для розуміння розвитку історичних процесів та спричинених ними подій.

Таким чином, вивчення та розгляд нових джерел, пов'язаних із діяльністю видатного вченого Миколи Івановича Костомарова, надалі дасть можливість краще зрозуміти значення цієї особистості, досягнути його людські якості та оцінити внесок у розвиток історичної науки. Та частина біографії науковця, що пов'язана з Волинською землею, поза сумнівом, потребує

ще більш глибокого осмислення і продовження дослідження. Так само, як і особлива увага вченого до Преславної Гори Почаївської.

Література

1. Автобіографія. Костомаров Н.И. *Автобіографія. Бунт Стеньки Разина*. Київ, 1992. С. 77–328.
2. Мемуарна спадщина М.І. Костомарова. Пінчук Ю. *Вибрані студії з костомаровознавства*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2012. С. 178–186.
3. Міяковський В. Костомаров у Рівному. *Україна: Науковий Двохмісячник Українознавства / Під ред. акад. Михайла Грушевського*. Кн. 3. Київ, 1925. С. 28–66.
4. Костомаров Н. Из прожитых на Волыни дней. *Киевская старина*, 1884. Кн. 2. С. 325–332.
5. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. Київ, 1992. 232 с.
6. Почаевская Лавра. *Сборник в память первого русского статистического съезда 1870 года*. Составлен А.М. Семеновским. Санкт Петербург, 1872. С. 1–45.
7. Сергієнко Г.Я. Діяльність Т.Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.). *Український історичний журнал*, 1991. № 3. С. 43–54.
8. Универсал Иеремии Кобыты Вишневецкого, выданный игумену Иоану Железо 20 июня 1651 года на охранение Почевского монастыря. Материалы по Истории Почаевской Лавры изданные Василием Левицким. Почаев, 1912. 184 с.
9. Шевчук С.І. Листи М. Костомарова до братів Семеновських – джерело для вивчення народного трактування Берестецької битви. *Берестецька битва в історії України*. Рівне, 1992. С. 30–32.
10. Державний архів Тернопільської області.

References

1. Avtobiografiya. Kostomarov N.I. [Autobiography]. *Avtobiografiya. Bunt Stenki Razina*. Kiev, 1992. S. 77–328. (In Russian).
2. Memuarna spadshina M.I. Kostomarov. [M memoir heritage of M.I. Kostomarov]. *Pinchuk Yuriy. Vibriani studiyi z kostomarovoznavstva* Kiyiv: Institut ukrayinskoyi arheografiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Grushevskogo NAN Ukrayini, 2012. S. 178–186. (In Ukrainian).
3. Miyakovskij V. Kostomarov u Rivnomu. [Kostomarov in Rivne]. *Ukrayina: Naukovij Dvohmisyachnik Ukrayinoznnavstva / Pid red. akad. Mihajla Grushevskogo*. Kn. 3. Kiyiv, 1925. S. 28–66. (In Ukrainian).
4. Kostomarov N. Iz prozhityh na Volyni dnei. [From the days lived in Volyn]. *Kievskaya starina*, 1884. Kn. 2. S. 325–332. (In Russian).
5. Pinchuk Yu.A. Mykola Ivanovych Kostomarov. [Mykola Ivanovych Kostomarov]. Kiyiv, 1992. 232 s. (In Ukrainian).
6. Pochaevskaya Lavra. [Pochayiv Lavra]. *Sbornik v pamyat pervogo russkogo statisticheskogo sezda 1870 goda*. Sostavlen A.M. Sementovskim. Sankt Peterburg, 1872. S. 1–45. (In Russian).
7. Sergiyenko G.Ya. Diyalnist T.G. Shevchenka u Kiyivskij arheografichnij komisiyi (1845–1847 rr.). [Activities of T.G. Shevchenko in the Kyiv Archaeographical Commission 1845–1847]. *Ukrayinski jistorichnij zhurnal*, 1991. № 3. S. 43–54. (In Ukrainian).
8. Universal Ieremii Korybuta Vishneveckogo, vydannyj igumenu Ioanu Zhelezo 20 iyunya 1651 goda na ohranenie Pochevskogo monastyrya. [Universal of Yarema Korybut Vyshnevetsky for the Pochayiv Monastery Safekeeping issued to hegumen Ioan Zhelezo on June, 20, 1651]. *Materialy po Istorii Pochaevskoj Lavry izdannye Vasiliem Levickim*. Pochaev, 1912. 184 s. (In Russian).
9. Shevchuk S.I. Listi M. Kostomarov do brativ Sementovskih – dzherelo dlya vivchennya narodnogo traktuvannya Beresteckoyi bitvi. [M. Kostomarov's letters to the Sementovski brothers are a source for studying the popular interpretation the Battle of Berestechko]. *Berestecka bitva v istoriyi Ukrayini*. Rivne, 1992. S. 30–32. (In Ukrainian).
10. Derzhavnij arhiv Ternopilskoyi oblasti.

УДК 930(477)"18":271.4-722.52(477.87)"186/189"

DOI: 10.26565/2227-6505-2022-34-03

**МУКАЧІВСЬКИЙ ІГУМЕН-ВАСИЛІЯНИН, ІСТОРИК І ПУБЛІЦИСТ АНАТОЛІЙ
КРАЛИЦЬКИЙ (1835–1894) – НЕВІДОМИЙ ПОПУЛЯРИЗАТОР СПАДЩИНИ
МИКОЛИ КОСТОМАРОВА****В. Р. Мороз**

Український католицький університет

moroz.volodymyr@ucu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0852-4285>

Метою статті є дослідження обізнаності історика, етнографа, публіциста, літератора, ігумена Мукачівського василіянського монастиря 1869–1894 рр. о. Анатолія Кралицького з працями Миколи Костомарова, аналіз засвоєння ченцем-інтелектуалом ідей відомого вченого і діяльності з їх популяризації в своїх творах.

Методологія дослідження. У статті в рамках методологічних підходів історії ідей розглянуто вплив наукового і публіцистичного спадку Костомарова на Кралицького, як найбільшого історика і публіциста Василіянського Чину та Мукачівської єпархії другої половини XIX ст.

Наукова новизна. Уперше в історіографії на основі вивчення діяльності Кралицького і порівняльного аналізу змісту праць Костомарова та Кралицького описано шляхи і способи ознайомлення ченця з роботами Костомарова, відображено особливості сприйняття ним ідей вченого і їх ретрансляції через нові авторські тексти для загалу читачів, передусім з Галичини й Закарпаття.

Висновки. З'ясовано, що Анатолій Кралицький мав нагоду ознайомлюватися з роботами та думками Миколи Костомарова щодо української історії й національних питань принаймні з початку 1860-х рр. завдяки читанню галицької преси, в якій ієромонах також друкував численні власні тексти, а з 1875 р. додатково завдяки даруванню книг Костомарова Михайлом Драгомановим. Встановлено, що науковий доробок вченого настільки заімпонував василіянину із Закарпаття, що він вважав Костомарова найбільшим сучасним істориком, використовував його думки для обґрунтування власної позиції й сприяв використанню цієї спадщини в часі поступового відходу українства від давньої «староруської» ідентичності й творення нової. При цьому відзначено, що відповідні процес в силу низки обставин в Галичині і на Закарпатті закономірно пройшов через етап русофільства, яке мало значний вплив і на Кралицького.

Ключові слова: Микола Костомаров, Анатолій Кралицький, Михайло Драгоманов, Закарпаття, Василіянський Чин, Мукачівська єпархія.

The research aim is to investigate knowledge of Mykola Kostomarov's works by Fr Anatolii Kralytskyi, a historian, ethnographer, journalist, writer, and hegumen at the Mukachevo Basilian monastery in 1869–1894. The author analyses Kralytskyi's learning of Kostomarov's ideas and describes hegumen's activity in popularizing them.

Research methodology. The article uses the methods of intellectual history to discuss Kostomarov's heritage influence on Kralytskyi, the prominent historian and journalist of the Basilian Order of St. Josaphat and the Mukachevo Eparchy in the second part of the XIX century.

Scientific novelty. For the first time in historiography, Volodymyr Moroz compares the works of Kostomarov and Kralytskyi with insights into the Basilian intellectual activity to describe his learning ideas of the outstanding historian. The author defines Kralytskyi's appreciation of Kostomarov's heritage and his work to transmit some notions to readers of his texts in the Galicia and Zakarpattia regions.

Conclusions. *The author found that Anatolii Kralytskyi could read works and learn the ideas of Mykola Kostomarov concerning Ukrainian history and the national question. Firstly, the monk published his texts in the periodical literature of Galicia already in the early 1860s, where Kostomarov's texts were simultaneously published. For the second, in 1875, Kralytskyi received a set of Kostomarov's books from Mykhailo Drahomanov. Kostomarov's arguments had become so attractive to Basilian that he publicly declared Kostomarov was the most significant historian of his time. The article ascertains that Kralytskyi used Kostomarov's ideas to strengthen his arguments. He did so while being included in transmitting the Ukrainian population from the archaic "Old-Ruthenian" identity to the new one. At the same time, the author explains, these significant changes included a Russophillian stage in the Galicia and Zakarpattia.*

Key words: *Mykola Kostomarov, Anatolii Kralytskyi, Mykhailo Drahomanov, Zakarpattia, Basilian Order of St. Josaphat, Eparchy of Mukachevo*

Ієромонах-василіянин Анатолій (у хрещенні Олександр) Кралицький (12 лютого 1835 – 11 лютого 1894) – уродженець с. Чабини теперішнього Пряшівського краю Словаччини, ігумен Мукачівського василіянського монастиря св. Миколая на Чернечій Горі (1869–1894), найбільший публіцист та історик всього Василіянського Чину, а також місцевої Мукачівської греко-католицької єпархії другої половини XIX ст., літератор, один з когорти українських будителів Закарпаття. Цей чернець мав надзвичайно велике коло спілкування: був знайомий і листувався з багатьма науковцями та громадськими діячами Австрійської (відтак Австро-Угорської) та Російської імперій, друкував свої наукові й публіцистичні праці, а також художні твори у виданнях Відня, Львова, Санкт-Петербурга, Ужгорода та інших центрів наукового і громадського життя. Кралицький – автор сотень публікацій, що побачили світ як під його прізвиськом, так, з огляду на його переслідування з боку мадярських кіл, під щонайменше 25 псевдонімами і криптонімами [детальніше про це див.: 22]. Згідно з обґрунтованим, на нашу думку, висновком дослідника життя і творчості Анатолія Кралицького Франтішека Тішого, за своїми переконаннями чернець належав до народовського напрямку, хоча з 1866 р. все більше тяжів до русофільства [25, с. 119]. Це сталося після поразки Австрії у війні з Пруссією, коли народи імперії Габсбургів побачили її слабкість і внаслідок цього під впливом російської пропаганди посилилася орієнтація багатьох місцевих слов'янських еліт на імперію Романових. Упродовж десятиліть Кралицький виступав проти спроб мадярських кіл витворити з руського (давні українські етноніми *руснаки* й *русини* побутували на Закарпатті ще в першій третині XX ст.), тобто українського, населення краю окремих маленький народ: *угроросів* чи якихось *русинів*, окремих від решти русинів – українців, яких було б зручно контролювати й асимілювати [1, с. 4; 9, с. 290; 23, с. 48].

Позитивна національна програма Кралицького сформувалася під впливами романтизму, слов'янофільства і, як уже було згадано, русофільства, але суттю її залишалось проголошене ченцем гасло: «*Мы стьмя преславной Украины и незабвенного Запорожья*» [2]. Це виражалося і в його діяльності, і в його текстах. До речі, навіть літеру «ять» – «ѣ» він розумів читав як українське «і», а не російське «є» [18, с. 111].

Цікавлячись питаннями взаємин слов'янських народів, чернець для окреслення східнослов'янської їх групи використовував термін *руські* (у публікаціях російською *русские*) і виявляв жвавий інтерес як до класичних у його час, так і до нових праць з історії й етнографії. Природно, що на цьому шляху Кралицький рано чи пізно мав ознайомитися з масштабною як за обсягами, так і за значенням, творчістю Миколи Костомарова.

Можна з певністю вести мову про те, що мукачівському ігумену були відомі наукові й публіцистичні роботи та загалом погляди Костомарова вже на початку 1860-х рр. Зокрема, тексти відомого вченого тоді активно передруковувала львівська газета «Слово», яка водночас друкувала твори ченця. Так, у 1863 р. видання вмістило на своїх шпальтах роботи «Двѣ русскіи народности» і «Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси» [14; 24, с. 188]. У 1864 р. в «Слові» побачили світ статті, присвячені огляду позиції Костомарова щодо національних і мовних питань [4; 27]. Загалом думки та аргументи Костомарова знайшли

настільки значний резонанс в Кралицького, що він не лише почав виявляти інтерес до них, а фактично став їх першим популяризатором на Закарпатті. Разом з тим, доводиться констатувати, що питання засвоєння василіянином-інтелектуалом спадщини визначного історика досі залишається невивченим, а відповідні сторінки української інтелектуальної історії – невідомими. Значною мірою так сталося з одного боку через брак досліджень спадщини самого Кралицького, якого досі частіше сприймають як літератора і збирача фольклору, ніж автора історичних розвідок і текстів на теми національної ідентичності. З іншого боку, у дослідницьких колах надто мало уваги приділяють зв'язку історичних процесів на Закарпатті з загальноукраїнськими, причому не через їх слабкість, а через недостатнє використання відповідних джерел. Більше того, досі можливим є виявлення незалучених до наукового обігу робіт ієромонаха, які здатні пролити додаткове світло на обрану тему.

У 1874 р. у газеті «Слово» вийшла стаття о. Кралицького «Подвигъ Богдана Хмѣльницького», яка є особливо важливою для нашої розвідки. Ця праця мукачівського ігумена побачила світ без підпису. Авторство встановила дослідниця Йолана Голенда і згодом підтвердив о. Атанасій Пекар, ЧСВВ [6, с. 29; 7, с. 151; 29, арк. 2]. Названий текст василіянина цікавий як виразне свідчення його доброї обізнаності з поглядами інших українських авторів ХІХ ст., передусім о. Івана Могильницького, Пантелеймона Куліша та Миколи Костомарова. Показовим, з огляду на тему нашого дослідження, є наступний пасаж:

«Падінню Польщі, а разом з нею і католицизму серед польсько-руської слов'янищини поклав початок Богдан Хмельницький, бо вже відтоді Польща почала неухильно прямувати до свого падіння; а думка про її поділ виникла вперше не при кінці минулого століття, а народилася вже в голові Б. Хмельницького, і цю думку він висловлював. Оскільки боротьба католицизму зі східною Церквою в середовищі польсько-руських слов'ян є не чимось іншим, як тільки боротьбою західної і слов'янської культур, то очевидно, що початок падіння західної культури серед польсько-руських слов'ян повинен вважатися початком перемоги слов'янської культури» [17, с. 4].

У наведеному пасажі знаходимо важливу для розуміння джерел натхнення Кралицького рефлексію щодо завершальних слів передмови Костомарова до його монографії «Богдан Хмельницький». В ній історик писав: *«Упродовж багатьох віків Польща і Русь вели між собою безнастанну, вперту, послідовну боротьбу. Довго перевага була на боці Польщі: загарбавши Червону Русь, об'єднавшись із Литвою і заволодівши значною частиною руських земель, Польща послідовно, крок за кроком вступала в середину руського світу і на початку ХVІІ ст. мало не заволоділа ним остаточно. Епоха Богдана Хмельницького повернула старовинну суперечку в протилежний бік. З тої пори у зв'язі двох народностей стали переважати руси. Епоха Богдана Хмельницького розпочала й підготувала те, що повинно було, за перебігом історичних обставин, збутися в майбутніх поколіннях з усіма наслідками для слов'янського світу, можливо, ще не зваженими долею»* [11, с. 23].

І хоча мукачівський ігумен в своїй статті про Хмельницького не згадує Костомарова, змістовні паралелі між обома роботами чітко видно. В Науковій бібліотеці УжНУ, куди в радянські часи передали багато книг, конфіскованих комуністами з бібліотеки Мукачівського монастиря і єпархіяльної бібліотеки, збереглися т. 2 монографії Костомарова «Богдан Хмельницький» видання 1859 р. (вочевидь, мав бути і т. 1), а також її т. 1 як дев'ятий том багатотомника праць Костомарова «Историческія монографіи и изслѣдованія» 1870 р. Для своєї статті про значення діяльності українського гетьмана мукачівський ігумен міг використати котресь із цих двох видань.

Черговий значний поштовх до зацікавлення науковими роботами Костомарова, а відтак до подальшої їх популяризації на Закарпатті, Кралицькому надав Михайло Драгоманов, який відвідав ігумена в Мукачівському монастирі у 1875 р. Гість тоді зацікавив ченця своїми розповідями настільки, що той запросив його заночувати в обителі. Своєю чергою Драгоманов зауважив, що Кралицький мало обізнаний з дійсним перебігом процесів українського відродження і національного життя загалом не тільки у Наддніпрянщині, а й ближчій до Закарпаття Галичині. Переконавшись в актуальності потреби доносити до українських

інтелектуальних кіл Закарпаття правдиву інформацію і гуртувати українців різних земель за допомогою конкретних практичних проєктів, таким способом орієнтуючи їх на працю для народу і спонукаючи до національного освідомлювання, Драгоманов ангажував василіянина до збору етнографічних матеріалів для публікації в збірнику «Малорусскія народныя преданія и рассказы», а також почав дарувати різні видання Мукачівському монастирю. Кралицькому, який уже й до того активно збирав, описував і видавав фольклор, а також займався вивченням історії рідного краю, будучи тоді єдиним дослідником багатих фондів монастирського архіву в Мукачеві, пропозиція зацікавила. Це й стало підґрунтям спілкування обох діячів у наступні роки [8, с. 276–277]. Між іншим, Кралицький помер усього за півтора року до Драгоманова, молодшого за нього на шість років.

Перелік видань, які отримав для монастирської бібліотеки отець-ігумен, наводить сам Драгоманов: «Книги, котрі я прислав йому, були: «Записки охотника» Тургенєва, “Рассказы” Решетникова, “Русская история” Костомарова, “Кобзар” Шевченка, повісті М[арка] Вовчка, Нечуя [-Левицького], Федьковича, пісні Лисенка і т. д. Остатні, як я взяв потім, дуже подобались родичкам ігумена» [8, с. 277]. Надіслані Драгомановим випуски монографії Костомарова «Русская история въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей» також збереглися у Науковій бібліотеці УжНУ [21, с. 74]. Загалом їх п'ять: 1-й відділ, вип. 1 1873 р.; 1-й відділ, вип. 2 1874 р.; 1-й відділ, вип. 3 1874 р.; 2-й відділ, вип. 4 1874 р.; 2-й відділ, вип. 5 1874 р. На кожній з цих книг стоїть дарчий напис. На першій він найдетальніший: «Въ бібліотеку Мукачевскаго монастыря отъ М. Драгоманова. Кіевъ 1875, окт[ября] 14». На наступних книгах написи лаконічніші: без дати.

У деяких з названих частин монографії Костомарова з монастирської книгозбірні є позначки, зроблені на полях, вочевидь, самим Кралицьким. Так, у першій з них, на с. 31, нотатка стоїть навпроти речення про те, що у Господні й Богородичні свята, а також у день 12 апостолів якщо вони випадають на середу чи п'ятницю, св. Теодосій Печерський дозволяє монашеству їсти м'ясо. Біографією св. Теодосія [19], а також питанням історії заборон і дозволів споживати м'ясо монашеству мукачівський ігумен цікавився, адже дебати з цього питання у Мукачівській єпархії тривали ще в 1860-х рр. і чернець торкався його у власних текстах [5; 15, с. 1].

Інтерес Кралицького до робіт Костомарова був сталим упродовж багатьох років, і зберігся й по смерті видатного історика. Так, у 1888 р., василіянин, публікуючи вірш Костомарова «Місяць» і вказавши його походження «Изъ малорусской поэзіи», виявив своє пряме ставлення до покійного вже вченого, що він «быль славнымъ исторіографомъ первымъ послѣ Карамзина» [16]. У бібліотеці ченця справді були тт. 5-8 книги Карамзіна «Історія государства Россійскаго» [21, с. 70]. Водночас в своїй оцінці заслуг двох істориків Кралицький, вочевидь, був не цілковито самостійним щодо Карамзіна: запозичив її з праць самого Костомарова, який називав згаданого вченого *корифеєм* [13, с. 606].

Крім того, Кралицький був особливо чутливим і прихильним до терміну *малоруський*, бо вважав малоруськими увесь рідний край і малу батьківщину: с. Чабини й сусідні села, розташовані в долині ріки Лаборець. До прикладу, про мову цієї околиці василіянин писав: «Что касается бестьди, то сія также имѣетъ свой провинціонализмъ: русскій испорченый. По существу общенію съ мадярами и словаками вкралось въ русскую рѣчь множество словъ и выражений сихъ народовъ; однакожь надьбаемъ въ ней особенности всказующіи на рѣчь малорусскую и галицкую» [18, с. 110].

Саме ознайомлення зі спадщиною Костомарова і подібність переконань (передусім типова для представників школи романтизму орієнтація на простий народ: його мову й культуру, пошук візії автентичного образу народного буття в минулому), на нашу думку, схилили Кралицького до того, що він, на відміну від багатьох сучасників-авторів стримувався від розчинення українців у *російському морі* і, ведучи мову про *руських/русских*, мав на увазі не один народ в сучасному розумінні, а спільноту, на означення якої тепер використовують термін *східні слов'яни*. При цьому слід мати на увазі, що в уяві мукачівського ігумена, який ніколи не бував у Росії, Білорусі, та й у Наддніпрянській Україні, а тому не розумів сповна

відмінностей між трьома народами, ці народи виглядали тісніше пов'язаними, ніж у дійсності. Давня *руська* мова, як вважав Кралицький, начебто розпалася не на окремі мови, а на наріччя [9, с. 290]. А втім, Костомаров в автобіографії теж писав про *малоруську* гілку *руського* народу [13, с. 446]. Цю неспівмірність термінології XIX ст. із сучасною слід завжди враховувати, щоби уникати викривлення поглядів великої когорти історичних діячів, у тому числі Костомарова та Кралицького.

Взагалі описана позиція Кралицького не була результатом якоїсь його свідомо *російської*, в сучасному розумінні, ідентичності, а тільки черговим – одним з багатьох – виявів загального стану тогочасної науки і громадської думки, в тому числі української. Наприклад, про те, що білоруси, росіяни та українці є *руськими* писав і чеський славіст Павел Йозеф Шафарик [10, с. 186]. Подібно вів мову про *руських* Іван Вагилевич [3, с. 396–397].

Важливим етапом на шляху до становлення сучасного розуміння старого терміну *руський* як приблизного відповідника новішого терміну *східнослов'янський* на складному шляху поступового звільнення українців від впливу російської великодержавної ідеології була згадана вище стаття Костомарова «Двѣ русскія народности» і численні його наступні роботи. Адже, зокрема, в названій праці Костомаров писав: *«Итакъ тѣ, которые говорили: русская народность, и понимали подъ нею что-то единственное, самосушее, ошибались; они должны говорить: русскія народности. Оказывается, что русская народность не едина; ихъ двѣ, а кто знаетъ, можетъ быть ихъ откроется и болѣе, и тѣмъ не менѣе онѣ – русскія»* [12, с. 33].

Зрозуміло, що мукачівський ігумен був не єдиним реципієнтом відповідних ідей визначного історика. До прикладу, для ровесника Анатолія Кралицького – художника і літератора Корнила Устияновича – усвідомлення різниці між українським та російським народами, а відтак позбавлення наївного русофільства стало можливим тільки завдяки особистій поїздці в Росію і вилилося в надзвичайно драматичний злам його світогляду. Устиянович писав про це: *«Однакъ я и rozpoзнавъ, що Костомаровъ, Миклошичъ и другіи учени правду говорятъ, що есть двѣ рускіи народности, рожніи характеромъ, обычаями, мовою, а навѣтъ – помимо православія – и вѣрою»* [26, с. 26]. Ченцеві ж не судилося побувати в імперії Романових, а тому і вплив ідей Костомарова на нього мав інший характер: відбувався більш плавно, накладався на власні рефлексії щодо місцевого життя і спілкування з багатьма русофілами, як то Яків Головацький і Богдан Дідицький, які значною мірою дезорієнтували ієромонаха-інтелектуала у національних питаннях. Як наслідок, у світогляді й текстах василіянина можна зустріти невизначеності й деякі твердження, що суперечать одне одному. Туманність уявлень Кралицького про дійсний характер *руської* спільноти і місце в ній *малорусинів* – один з таких випадків. Водночас авторитет Костомарова був настільки великим, що його ніхто не оспорував, і той же Головацький шукав з ним спілкування [28].

Загалом можна підсумувати, що ознайомлюючись упродовж десятиліть зі спадщиною Миколи Костомарова і знаходячи в ній чимало думок, яких сам дотримувався, Анатолій Кралицький значно збагатився в інтелектуальному плані. Природно, що будучи активним публіцистом та істориком-аматором, від ретранслявав ідеї Костомарова читачам своїх публікацій, передусім на Закарпатті і в Галичині. Таким чином дискурс Костомарова за посередництва Кралицького і не в останню чергу завдяки старанням Драгоманова органічно ставав частиною місцевих українських дискурсів в Австро-Угорщині ще до того, як тамтешній загал змінив старий етнонім *русини* (і подекуди *руснаки*) на новий *українці*. Значення Кралицького в цій сфері виражається в тому, що він сприяв поступовому переходу місцевого українства від архаїчної вже *староруської* ідентичності до нової. Хоча персонально мукачівський ігумен цього кроку так і не здійснив.

Закономірним в умовах тогочасної української бездержавності, складних політичних умов і засилля державної цензури в імперіях Романових, де жив і друкував праці Костомаров, та Габсбургів, де жив і друкував праці Кралицький, стало те, що це оновлення ідентичності на різних землях України проходило через етап русофільства. В конкретних умовах своєї доби й місця і Костомаров, як емансипатор, і Кралицький, як ретранслятор його думок на місцевому ґрунті, якщо скористатися словами Драгоманова про Костомарова з листа до редакції часопису «Правда», міг бути *«і українофіл і общерус»* [20, с. 400–401]. Саме з огляду на цю рису в наступні десятиліття аргументи на свою користь у суспільних дискусіях шукали в спадщині Костомарова та Кралицького і українські народовці, і українські русофіли.

Література

1. А. К. [Крालицькій А.]. Къ статьи «Объ угро-рускихъ названіяхъ нашихъ». *Свѣтъ*. Суббота, 28 октября (9 ноября) 1867 г. №18. С. 3–4.
2. А. К. [Крालицькій А.]. Изъ Угорской Руси. *Слово*. Середа, 10 (22) януарія 1862 г. №3. С. 10.
3. Брок П. Иван Вагилевич (1811–1866) та українська національна ідентичність. *Шашкевичіана*. Нова серія. Вип. 1–2. Львів – Броди – Вінніпег 1996. С. 389–416.
4. Выходки на Костомарова. *Слово*. Середа, 6 (18) мая 1864 г. №36. С. 141–142.
5. Геденъ Пазинъ. Іеромонахъ угорскій // *Сборникъ*. Вѣдень. 1866. №7. С. 28.
6. Голенда. Й *Анатолій Крालицькій*. *Вибрані твори*. Пряшів: Словацьке педагогічне товариство в Братиславі, Відділ української літератури в Пряшеві, 1984. 251 с.
7. Голенда Й. Анатолій Крालицькій у закарпатоукраїнському культурному житті минулого сторіччя. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1980. Вип. 9. Кн. 1. С. 135–206.
8. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). [в] Драгоманов М. *Літературно-публіцистичні праці у двох томах*, т. 2. Київ: Наукова думка, 1970. С. 151–288.
9. И. В. [Кралацькій А.]. Языкъ и словесность. Изъ Села. 30.IX. *Листокъ*. Ужгородъ. 1888. Вип. 19. С. 289–292.
10. Комаринець Т. *Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального)*. Львів: Видавництво при Львівському державному університеті, 1983, 223 с.
11. Костомаров М. *Богдан Хмельницький. Історична монографія*. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 844 с.
12. Костомаровъ Н. Двѣ русскія народности. *Основа*. 1861. №3. С. 33–82.
13. Костомаров Н. *Исторические произведения. Автобиография*. Киев: Издательство при Киевском государственном университете, 1989. 736 с.
14. Костомаровъ Н. Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси. *Слово*. Суббота, 20 червця (2 юлія) 1864 г. №49. С. 191–192.
15. Кралацькій А. Воспоминаніе о покойномъ епископѣ мукачевскомъ Василии Поповичѣ. *Слово*. Середа, 3 (15) марта 1865 г. С. 1–2.
16. К[ралацькій А.] Изъ малорусской поэзіи. *Листокъ*. Ужгородъ. 1888. Вип. 1–2. С. 7.
17. К[ралацькій А.]. Подвигъ Богдана Хмѣльницкаго. *Слово*. Четвергъ, 3 (15) января 1874 г. №1. С. 3–4.
18. Кралацькій А. Русины Лаборскіи въ Угорщинѣ. *Науковий сборникъ, издаваемый литературнымъ Обществомъ Галицко-русской Матицы*. Вип. 2. Львовъ: Въ книгопечатнѣ Ставропигійского Института, 1865. С. 103–111.
19. [Кралацькій А.] Св. Феодосій Печерскій. *Листокъ*. Ужгородъ. 1886. Вип. 6. С. 180–181.
20. *Листи до Ів. Франка і інших. 1887–1895*. Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. 432 с.
21. Микитасъ В. *Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог*. Частина 2. Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. 84 с.
22. Мороз В. Чернець та його доба: національна та релігійна ідентичність у спадщині о. Анатолія Кралацького, ЧСВВ (1835–1894). *Етнічна історія народів Європи*. Число 56. Київ, 2018. С. 37–53.
23. Нодъ И. [Кралацькій А.]. Отрывокъ изъ описанія путешествія мадьяра Адама Сатмари въ 1711 году (Изъ мадьярскаго). *Бесѣда. Литературное приложение къ «Страхопуду»*, 15 (27) февраля 1893 г. №4. С. 46–48.
24. Романюк М., Галушко М. *Українські часописи Львова*, т. 1: 1848–1900. Львів: Світ, 2001. 742 с.
25. Тіхий Фр. *Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі*. Ужгород: Ват «Патент», 1996. 226 с.

26. Устіянович К. М. *Θ. Раєвскій и російскій панславизмъ. Спомини зъ пережитого и передуманого*. Львовъ: Накладомъ К. Беднарского, 1884. 86 с.
27. С. Вѣдень, 8 р. септемврія (Дальше о рускихъ путешественникахъ. Вѣсти политичныи). *Слово*. Субота, 12 (24) вересня 1864 г. №73. С. 290.
28. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. Володимира Вернадського. Ф. 22. Од. зб. №170. 1 арк.
29. Пекар А., ЧСВВ. Анатолій Кралицький (1835–1894) – літератор, історик, етнограф, публіцист. *Історичний архів Провінції св. Миколая Василянського Чину в Україні*. Фонд о. Атанасія Пекаря, ЧСВВ. 4 арк.

References

1. А. К. [Kralytskii A.]. K statii «Ob uhro-russkikh nazvaniiah nashykh» [On the publication “Concerning our Hungaro-Russian names”] (in Yazychie). *Svjet*. Subbota, 28 oktiabria (9 noiabria) 1867 h. №18. S. 3–4.
2. А. К. [Kralytskii A.]. Iz Uhorskoj Rusi [From the Hungarian Rus] (in Yazychie). *Slovo*. Sereda, 10 (22) ianuariia 1862 h. №3. S. 10.
3. Brok P. Ivan Vahylevych (1811–1866) ta ukrainska nacionalna identychnist [Ivan Vahylevych (1811–1866) and the Ukrainian National Identity] (in Ukrainian). *Shashkevychiana. Nova seriia*. Vyp. 1–2. Lviv – Brody – Vinnipeg 1996. S. 389–416.
4. Vykhodky na Kostomarov [Excesses against Kostomarov] (in Yazychie). *Slovo*. Sereda, 6 (18) maia 1864 h. №36. S. 141–142.
5. Hedeon Pazyn. Hieromonakh uhorskii [Hungarian hieromonk Hedeon Pazyn] (in Yazychie) // *Sbornyk*. Viden. 1866. №7. S. 28.
6. Holenda. J *Anatolii Kralytskyi. Vybrani tvory* [Anatolii Kralytskyi. Selected Works] (in Ukrainian). Priashiv: Slovacke pedahohichne tovarystvo v Bratislavi, Viddil ukrainskoj literatury v Priashevi, 1984. 251 s.
7. Holenda J. Anatolii Kralytskyi u zakarpatoukrainskomu kulturnomu zhytti mynuloho storichchia [Anatolii Kralytskyi in Ukrainian cultural life in the Zakarpattia during the previous century] (in Ukrainian). *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoj kultury u Svydnyku*. 1980. Vyp. 9. Kn. 1. S. 135–206.
8. Drahomanov M. Avstro-ruski spomyny (1867–1877) [Austro-Ruthenian memoirs (1867–1877)]. [v] Drahomanov M. *Literaturno-publicystychni praci u dvokh tomakh* [Works on literature critics in two volumes] (in Ukrainian), t. 2. Kyiv: Naukova dumka, 1970. S. 151–288.
9. I. V. [Kralytskii A.]. Yazyk i slovesnost. Iz Sela. 30.IX. [Language and folklore. From a village. 30.IX.] (in Yazychie). *Listok*. Uzhorod. 1888. Vyp. 19. S. 289–292.
10. Komarynec T. *Ideino-estetychni osnovy ukrainskoho romantyzmu (problema nacionalnoho i internacionalnoho)* [Ideal and aesthetic basics of Ukrainian romanticism (a problem of national and international)]. Lviv: Vydavnytstvo pry Lvivskomu derzhavnomu universyteti, 1983, 223 s.
11. Kostomarov M. *Bohdan Khmelnytskyi. Istorychna monohrafiia* [Bohdan Khmelnytsky. A historic monography] (in Ukrainian). Dnipropetrovsk: Sich, 2004. 844 s.
12. Kostomarov N. Dvie russkija narodnosti [Two Russian nations] (in Russian). *Osnova*. 1861. №3. S. 33–82.
13. Kostomarov N. *Istoricheskie proizvedeniia. Avtobiografija* [Historic Works. Autobiography] (in Russian). Kiev: Izdatelstvo pri Kievskom gosudarstvennom universytete, 1989. 736 s.
14. Kostomarov N. Mysli o federativnom nachali v drevnei Rusi [Some thoughts on the Problem of Federalism in Old Rus'] (in Yazychie). *Slovo*. Subota, 20 chervcia (2 iuliiia) 1864 h. №49. S. 191–192.
15. Kralytskii A. Vospominanie o pokojnom yepyskopi mukachevskom Vasylii Popovychi [A memoir about the Mukachevo bishop Valylii Popovych] (in Yazychie). *Slovo*. Sereda, 3 (15) marta 1865 h. S. 1–2.
16. Kralytskii A. Iz malorusskoj poezii [From the Malorussian poetry] (in Yazychie). *Listok*.

Uzhorod. 1888. Vyp. 1–2. S. 7.

17. K[ralytskii A.]. Podvyh Bohdana Hmilnickoho [A Bohdan Khmelnytsky's exploit] (in Yazychie). *Slovo*. Chetverh, 3 (15) ianuarua 1874 h. №1. S. 3–4.

18. Kralytskii A. Rusiny Laborskii v Uhorshchyni [Ruthenians of the Laborec valley in Hungary] (in Yazychie). *Naukovyj zbornik, izdavaemyi literaturnym Obshchestvom Halycko-russkoi Maticy*. Vyp. 2. Lvov: V knyhopechatni Stavropihiiskoho Instytutu, 1865. S. 103–111.

19. [Kralytskii A.] Sv. Theodosii Pecherskii [St. Theodosius of Kyiv] (in Yazychie). *Listok*. Uzhhorod. 1886. Vyp. 6. S. 180–181.

20. *Lysty do Iv. Franka i ynshykh. 1887–1895* [Letters to Ivan Franko and others. 1887–1895] (in Ukrainian). Lviv: Nakladom Ukrainsko-ruskoi vydavnychoi spilky, 1908. 432 s.

21. Mykytas V. *Davni rukopysy i starodruky. Opys i kataloh* [Ancient manuscripts and old-printed books. Description and Catalogue] (in Ukrainian). Chastyna 2. Lviv: Vydavnytvo Lvivskoho universytetu, 1964. 84 s.

22. Moroz V. Chernec ta yoho doba: nacionalna ta relihiina identychnist u spadshchyni o. Anatoliia Kralytskoho, ChSVV (1835–1894) [The monk and his time: national and religious identity in heritage of Fr. Anatolii Kralytskyi OSBM (1835–1894)] (in Ukrainian). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Chyso 56. Kyiv, 2018. S. 37–53.

23. Nodj I. [Kralytskii A.]. Otryvok iz opisaniia puteshestviia madjara Adama Satmari v 1711 godu (Iz madjarskago) [A fragment with description of Hungarian Ádám Szatmáry's travel in the 1711 (from Hungarian)] (in Russian). *Besyeda. Literaturnoe prilozhenie k «Strahopudu»*, 15 (27) fevralja 1893 g. №4. S. 46–48.

24. Romaniuk M., Halushko M. *Ukrainski chasopysy Lvova* [Ukrainian periodical literature in Lviv] (in Ukrainian), t. 1: 1848–1900. Lviv: Svit, 2001. 742 s.

25. Tikhyi Fr. *Rozvytok suchasnoi literaturnoi movy na Pidkarpatskii Rusi* [Ukrainian literary language's evolution in the Pidkarpatska Rus'] (in Ukrainian). Uzhhorod: Vat «Patent», 1996. 226 s.

26. Ustianovych K. *M. F. Raievskii i rossiiskii panslavizm. Spomyny z perezhytoho i peredumanoho* [M. F. Raievskii and the Russian Pan-Slavism. Memoirs from existential experiences and thoughts] (in Ukrainian). Lvov: Nakladom K. Bednarskoho, 1884. 86 s.

27. Σ. Viden, 8 r. septemvriia (Dalshe o ruskykh puteshestvennikakh. Visti politychnii) [8th of September (Next mentions about Ruthenian travelers. Political news)] (in Yazychie). *Slovo*. Subota, 12 (24) veresnia 1864 h. №73. S. 290.

28. *Instytut Rukopysu Nacionalnoi Biblioteky Ukrainy imeni Volodymyra Vernadskoho* [Manuscript Institute, National Library of Ukraine named after Volodymyr Vernadskyi] (in Ukrainian). Fond. 22. Od. zb. №170. 1 ark.

29. Pekar A., ChSVV. Anatolii Kralytskyi (1835–1894) – literator, istoryk, etnohraf, publicyst [Anatolii Kralytskyi (1835–1894) – a writer, historian, anthropologist, journalist] (in Ukrainian). *Istorychnyi arkhiv Provincii sv. Mykolaia Vasylianskoho Chynu v Ukraini*. Fond o. Atanasii Pekaria, ChSVV. 4 ark.

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 316.47.066:061.2]:316.334.56(477.86-25)

DOI: 10.26565/2227-6505-2022-34-04

CREATING “TEPLE MISTO PLATFORM”: HOW NGOS FORM IVANO-FRANKIVSK URBAN SPACE

V. O. Nesterenko

V. N. Karazin Kharkiv National University

viktoria.nesterenko@karazin.ua <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

Purpose of the article. The article is devoted to the important topic: the impact of NGOs on the creating of urban space. We focused on the case of the Charity Organization Teple Misto Platform (which means “Warm City”) in Ivano-Frankivsk. This city is one of the province Ukrainian one where live about 200 000 people. However, with the help of initiative people who united around NGOs it became a progressive pleasant for investment city with creative projects and remarkable possibilities for the citizens.

Methodologically, the study is based on Actor Network Theory the process of forming the urban space was investigate as the result of interaction different actors including NGO. From the point of view that every city has his own logic of development, “Teple Misto Platform” became an important element in the network, which form Ivano-Frankivsk urban space. The actor-network theory urges us to observe the principle of symmetry and consider the influence of different actors equally.

Academic originality. The role of the non-government organizations in Ukrainian city has not traced correctly according to the real level of their influence. Many authors mixed the political parties and NGOs ignoring their differences and main points. However last searching (for example, by Zagoriy Foundation) showed the increasing role of NGOs in the Ukrainian society.

Conclusions. During the research, we observed how important it is to have a common platform that acts as a ground and support for other, smaller initiatives. It is shown how from the activities of a few activists a force grows that is able to influence the formation of the development strategy of the entire city. This case and experience could be use with other cities from all over the world.

Keywords: urban space, NGO, Ivano-Frankivsk, actor network theory.

Мета статті. Стаття присвячена важливій темі: впливу громадських організацій на формування міського простору. Ми зупинилися на кейсі Благодійної організації Платформа «Тепле Місто» в Івано-Франківську. Це одне з обласних українських міст, де проживає близько 200 000 чоловік. Проте завдяки ініціативним людям, які об'єдналися навколо громадських організацій, воно стало прогресивним привабливим для інвестицій містом з креативними проектами та неабиякими можливостями для містян.

Методологічно дослідження ґрунтується на Акторно-Мережевій теорії, процес формування міського простору досліджується як результат взаємодії різних акторів, включаючи НУО. З точки зору того, що кожне місто має свою логіку розвитку, «Платформа Тепле Місто» стала важливим елементом у мережі, яка формує міський простір Івано-Франківська. Теорія актор-мережа спонукає нас дотримуватись принципу симетрії та однаково розглядати вплив різних акторів.

Академічна оригінальність. Роль неурядових організацій в українському місті не простежується коректно відповідно до реального рівня їхнього впливу. Багато авторів в своїх роботах змішують політичні партії та НУО, ігноруючи їхні відмінності та мету діяльності. Проте останні дослідження (наприклад, Zagoriy Foundation) показали зростання ролі НУО в українському суспільстві.

Висновки. Під час дослідження ми спостерігали, наскільки важливо формувати спільну платформу, яка виступає ґрунтом і опорою для інших, менших ініціатив. Показано, як із діяльності кількох активістів виростає сила, здатна вплинути на формування стратегію розвитку всього міста. Цей випадок і досвід можна використати в інших містах України та світу.

Ключові слова: міський простір, НУО, Івано-Франківськ, Акторно-Мережева теорія.

In recent years, the so-called representatives of the third sector, the independent volunteers initiatives that are represented in Ukraine by public organizations and charitable foundations, have made a huge contribution to the development of Ukrainian cities, solving various social problems, and developing culture. Despite their role, there are currently no comprehensive studies, which would summarize this experience, determine the level of its impact and the place of similar projects in the process of forming the urban space. This topic is still the field of public administration specialists and lawyers, however researchers in the field of cultural studies and urban planning are almost ignored it, although most non-profit projects implemented in these areas. The Ministry of Justice estimates that there were registered 4,285 non-governmental organizations in the country in 2020, and their number will only increase. The role of public projects in improving the investment climate and economic activity should be studied separately. Thus, the study of the practical activities of non-profit organizations will help to identify effective ways to solve urban problems. The actors working in cities, both public administration and NGOs would use practical advice gained from this study.

During studying the latest publications on this topic, it is necessary to highlight the papers of the place of charity in Ukrainian society, which were provided by the "Zagoriy Foundation" [2; 9]. This is a Ukrainian charity foundation, which was built by the Zagoriy family. The fund identifies the development of patronage as one of the priorities of its activities, so they regularly study how often Ukrainians donate money to charity, in which areas, how the percentage of donations changes according to regions, social status, religion and more. In addition, Zagoriy Foundation has translated numerous foreign studies on this topic. Many works agree that the level of charity in different countries is strongly influenced by religiosity [9; 16]. World rankings show that Ukraine is rapidly moving up, the scale of charity in the middle of the country is growing, in 2021 it was in 20th place [4, p. 9]. Nevertheless, in the middle of Ukrainian society there is a somewhat skeptical attitude to the so-called "institutionalized charity", what means the activities of foundations [432, p. 4]. People sacrifice more for the acute needs of low-income groups than for the development of sustainability projects that will solve a specific social problem for years and small towns had better feel the contribution of business to charity.

Among the researchers of the role of NGO in the formation of civil society, it is necessary to mention the papers of Doctor of Science in Public Administration O. G. Pukhkal [18], Candidate of Law Kravchuk V. M. [13], and Candidate of Political Science Okunevskaya Yu. [17] and Nahornyak T. L. [15], sociologists Gonchar L. K. and Dmytruk N. A. [5], employees of the State Higher Educational Institution "University of Education Management" O. Hosteva [8]. Thus, representatives of many scientific fields study the charity and activities of NGOs. These works focus on the legal aspects of NGOs, the peculiarities of their interaction with local authorities; describe the low self-awareness and the impossibility of civil society without a developed third sector. It is important to single out the monograph edited by Professor V. P. Bekh, Doctor of Philosophy "Public Organizations in the Discourse of Democratization of Society" [1]. The team of researchers set a serious goal of a comprehensive study of the relationship between NGOs and the processes of democratization of society, covering the components of the legal framework, mentality, history and tradition. However, the text of the monograph lacks specific examples of NGO activities in Ukraine, which deprives the work of a practical conclusion.

It should be noted an incredibly miserable amount of papers about NGO compared to the role played by such organization in society. An analysis of these publications gives the impression that NGOs are studied only as passive actors. In some works, there is a lack of understanding that there are

different types of NGOs, so they are all mixed, and even together with political parties and formal unions that existed in Soviet Union times and whose activities remain purely formal and sometimes corrupt. However, researchers agree that the existence of NGOs is an important lever of social counterweight to the state [17]. In addition, it noted that NGOs do not have strong support from the population, but rather face distrust [1].

Interestingly, the topic of philanthropy and charity researchers study separately from the NGOs' activities, allegedly these are completely different areas, however no NGO can exist without financial support from society. Studies up to 2013 note a critically low level of Ukrainians' participation in charity, but the Revolution of Dignity significantly changed this situation. It is now necessary to begin the process of understanding the experience of NGOs, because the relevance of the topic is growing every day, and the number of scientific publications remains insufficient. And researchers do not feel the current state of situation. Sometimes it seems that the role of charity and volunteering in modern Ukraine feet as relevant, but researchers do not know from which side to approach it. Thus, in 2019, the Izmail State University for the Humanities held a conference "Charity in the modern world: origins, problems, prospects" [3]. Despite the title, the vast majority of published theses relate to the history of charitable movements from the nineteenth century. Authors for whom charity is not the main subject of scientific interest wrote works on the current state of affairs.

If we take English-language works, then here we find more texts devoted to the actual study of the effects of charity on society. They differ in qualitative generalizing conclusions. There are calls for cooperation between academia and NGOs in the collection of health statistics, there is an understanding that NGOs not only provide assistance in specific cases, but can also be involved in long-term solutions to social problems. It is worth noting that European and American communities of scientists have much more sociological data, so they can build more realistic concepts. Thus, researchers use the term "generalized trust", indicating that in societies with a higher level of trust in NGOs, the new initiative will be easier to find support and audience [7]. Education and wealth levels thought to influence donations: people with higher education are more likely to support animal welfare initiatives, while people with higher wealth donate to culture [16]. Of course, such theses are relevant only to a particular country (in this case, the United States) and they could not blindly copied in another region. There is a growing need for local research on third sector activities and related processes. Researchers emphasize the versatility of such a phenomenon as philanthropy and draw attention to the extremely rapid pace of its spread in recent year. In general, there is an attempt in scientific articles to combine economic, historical, philosophical and other components of charity and consider it as a complex.

Despite the relatively weak study on the current activities of NGOs in Ukraine, we have enough sources to analyze them. This article based on the researching of the sites of third sector organizations, publications in the media, including interviews with representatives of NGOs selected for the study of the city, Facebook profiles of individual figures and communities, official statistics, and the results of their own field research in January 2021. Consider in more detail each group of sources. The sites of Teple Misto Platform Charitable Foundation, the MetaLab Platforms, and the Urban Space 100 Public Restaurant are modern, beautiful, and meaningful. A cursory glance at these pages allows you to get immediately the mission and main direction of the projects. The website of Teple Misto Platform regularly updated, it contains financial reports from 2014. Excel spreadsheets with the financial report appear immediately after the end of the month.

Ivano-Frankivsk's projects attract the attention of local and all-Ukrainian media, mainly thematic on culture and society: Kufer, The Village, Zaxid.net, and The Ukrainians. Therefore, despite the unique experience and practical benefits for society, these stories remain the domain of individual media and have not become on the general agenda. It is worth noting that these publications seem too positive and seem deliberately bypass the description of the complex pages of Frankivsk projects. Of course, their goal is to inspire others, not to analyze the development of the third sector, but they create the misconception, for example, that cooperation with the city administration is fast and completely conflict-free.

A separate source was the personal pages on Facebook of Yuri Filyuk, Maria Kozakevich,

Ruslan Martsinkiv and other representatives of the city administration and the community of Frankivsk. It is worth noting that in the profiles of public figures you can read the daily stories of their projects, which allows you to make a picture of the fundraising process, the reaction of society, the results of the implementation of certain ideas.

Statistics provided by state and city administrations often reflect a lack of understanding of the practical diversity of community projects. NGOs and political parties are presented in the same context, although they have very different specifics, NGO representatives do not always seek to "come to power", and grant competitions clearly define the inability to fund political organizations. In general, publications on official websites reflect the government's attitude to the third sector rather than the real state of affairs among non-profit projects [11].

In January 2021, I went to Ivano-Frankivsk to visit Urban Space 100, where I was able to talk with the project manager of the Warm City Platform. In these spaces, the conceptual unity of related projects and their functional difference very much felt at the same time. Both spaces are best combined with other NGO initiatives by selling souvenirs (it was through magnets that I learned about the project "Frankivsk which needs to be protected"), providing office space, information support (Urban Space Radio is located in a separate room of the restaurant, thanks to glass walls you can watch what happens in the mini studio). Later, I met the staff of the MetaLab Platform, who helped me to form meaningful connections between the initiatives and understand their values.

Of course, for a qualitative study, it was necessary to select an appropriate method that would help track the effects of nonprofit projects, but not overestimate their role, while maintaining the principle of symmetry. We took as a basis the concept of the own logic of urban development, which is based on the idea that each city has its own individual set of actors who determine its development at one stage or another. Thus, each city has its own network of actors, so it is impossible to borrow mechanically one or another experience. In our opinion, in some cases, non-profit projects can become markers of this individual or its creators, or act in both roles at the same time. For example, the Lviv Educational Foundation is an expression of purely local markers: religiosity, emphasis on mutual assistance and work in communities. At the same time, the charity foundation is creating new structures in the city that even extend to the whole of Ukraine, but still retain local flavor (such as their subsidiary project "Building Ukraine Together", which became famous in connection with the reconstruction of Ukrainian cities after the Russian invasion in 2014 or sponsorship of the VilKha hub in Kramatorsk).

Thus, we present a non-profit project as an actor in a network of interaction. This classic actor-network theory first voiced by Bruno Latour, but it periodically revived and rethought to this day, which allows us to talk about its relevance. According to the AMT methodology, we present the chosen city as a network of interaction, and trace the role of the actor in it under the name "NGO". At the same time, the joint actor of the NGO revealed as the interaction of founders, patrons, volunteers, administrative team, and all this creates separate projects of the organization. The individual network of interaction creates its own development's logic of the chosen city.

The city of Ivano-Frankivsk and the role of Teple Misto Platform related projects in its urban space have selected for the study. This choice is due to several factors. First, it is the compactness of the Frankivsk case in time and space; all projects are somehow interconnected and appeared after 2014. Second, we see a clear impetus for the deployment of social projects through the activities of businessperson and public figure Yuri Filyuk. Third, almost all of the projects that mentioned are to some extent related to urban issues, and even an institution has already established that focuses on urban processes. Finally, Ivano-Frankivsk became the birthplace of the unique for Ukraine projects Urban Space 100 and Promprylad: Renovation, which made the city famous not only in Ukraine but also in the world, and very attractive to investors. At least both projects regularly receive delegations from other cities to share their experiences.

It is worth starting the research of the topic with a brief description of Ivano-Frankivsk. The city consistently ranks first in the rankings of the most comfortable cities in Ukraine from various publications, is considered the capital of gastro tourism and a place where travelers stop before climbing the Carpathians, and its social projects like inspire activists from different regions. As of

January 1, 2021, the city has a population of 237,855 people, an area of 83.73 km², and a population density of 2,826 people per km². Therefore, in the ranking of Ukrainian cities by population, the city ranks 26th (and its population is growing), and by area it is 28th. The city has many images of its own identity (as well as many other settlements of Ukraine), proud of the Austrian pages of its biography [6]. In informal communication, the name "Stanislav" may sound, but according to official statements of the city authorities, there are no plans to return the old name of the city. Meanwhile, for convenience, residents are reducing Ivano-Frankivsk to "Frankivsk" (for example, the community dedicated to the protection of historical heritage called "Frankivsk which needs to be protected"). Citizens are skeptical about the Soviet period of its history. During the years of Independence of Ukraine, Ivano-Frankivsk suffered the fate of many provincial towns of Ukraine people went en masse in search of work in larger cities. In this regard, the biography of Yuri Filyuk, the founder of the "Warm City" Charitable Foundation, which we will consider below, is indicative.

First, we need to present the networks under study. Schematically, the network will build around Teple Misto Platform, which has three major branches: projects related to Urban Space 100 and Promprylad. Renovation and with Metalab. All of them are closely connected. Urban Space 100 brings profit, which is distributed among the projects of the Teple Misto Platform, MetaLab is located in Promprylad and conducts urban research, residences, who give life to new projects that will come again for grant funding to a charitable foundation. However, each of them has a separate site and its own, albeit consonant, positioning. Teple Misto Platform has the slogan "City space is formed by its inhabitants". Urban Space 100 creates a public space where people can voice and discuss ideas. Metalab describes itself as a "platform for the development of spaces in which we live", while Promprylad is a business, but with the idea to unite investments, commerce, local government and the third sector in one space.

There are also separate people in our network. Yuriy Filyuk, as the founder of all the mentioned projects, who still actively develops and inspires them by the example of others. Maria Kozakevich is the founder and main person of "Frankivsk which needs to be protected" and at the same time one of the investors of Urban Space 100. Also on the Urban Space 100's site we can find portraits and positions of investors and partners of these funds. Many of them combine two identities at once, a successful professional who earns money in a particular field and a public figure. It turns out that they also sponsor the activities of the above-mentioned organizations, but then come to them for funding for their own initiatives.

Teple Misto Platform initiated many charitable projects, which eventually separated into independent organizations, and the activities they carry out fully meet the criteria of sustainability and strategy. An important feature of their activities is that they combine different fundraising strategies including the help of patrons, donations from the community, and profits from social business. Thus, their activities do not depend on the variable success of grant writing. A database with a list of all programs and individual projects of the platform created to study this topic. Each program accompanied by a description with quantitative impact results, a classifier and subprojects, which in turn sorted by impact areas and budgets. The developed database shows us that the city presents and promotes primarily projects related to the urban environment, ecology and history, while helping vulnerable groups in the media sounds less. This may be because the such projects are providing by the church (both Greek Catholics and Protestants). After all, we need to keep in mind that we may miss some projects simply because they poorly presented in the information space.

The Metalab arose from Teple Misto Platform as the research institute with a practical component. For example, they provided studying of the Frankivsk's urban space and presented a paper "Planning and design of public spaces in Ivano-Frankivsk: an analysis of approaches based on the principles of the circular economy" which include conclusions how to make Ivano-Frankivsk really ecological, sustainable, safe, green and modern technical city. Another direct of their work are residencies which helps urbanists, architects and other have all the necessity for searching and public the results of their work. Different workshops attract to the urban studies broad groups of people and popularize modern attitude to the city. The Metalab is an example of qualitative institutions who not only create a scientific paper in closed cabinet however immediately implement all the results to

improve an urban space.

For the completeness of our study, it is necessary to dwell in more detail on the biography of Yuri Filyuk, who initiated Teple Misto Platform. Therefore, according to Filyuk himself in an interview with *The Ukrainians* [24], he was born in Bender, but after the Transnistrian conflict, his parents returned to their homeland and chose Ivano-Frankivsk. As an active person, he moved to Kyiv, where he and his friends founded the business. However, the crisis of 2008 ruined their organization, and Yuri returned home. By the way, in his personal Facebook profile, he mentions only Frankivsk as his place of birth and residence, which emphasizes his special connection with this city. In his hometown, Filyuk not only started a new business, but also founded the Teple Misto Platform. The first public project to bring together proactive business owners was the creation of an urban design code. Together with the marketing company, they developed what signs and advertisements on the facades of buildings should look like so as not to create additional noise. Therefore, in this case, Yuri Filyuk will become an actor who launches a whole network of actors. By the way, must note that this social project built on the business principle, but with social profit.

Analyzing the media reports about the initial activities of Filyuk and Teple Misto Platform, one can identify a pervasive idea, the desire to return residents to the city, and to create a competitive and attractive market and projects that activate residents. Media Kufer positions Teple Misto Platform as a platform for bringing active citizens back to the capital or major cities home [25]. The idea of creating a platform for interaction that provokes social transformation is already sounding on the website of Teple Misto Platform. Finally, the founder of the project notes that he sought to create an environment that would change the city with its initiatives.

Almost immediately, Yuriy Filyuk set a course for cooperation with the city government. *The Ukrainians* characterizes this with the following quote: “The case when the face, mood and philosophy of the city are not thought of behind the high walls of the city government, but here, at the level of the usual middle class. The city administration has to agree” [24].

However, it should be noted that this quote is too positive and does not always correspond to reality. The activities of the current mayor Ruslan Martsinkiv often criticized by public activists. Interestingly, the mayor is copying some of the initiatives after the volunteers: this is how the city government started the restoration of the authentic doors of the city, although they cannot compete with the scale of the public initiative. According to activists, Promprylad has a department of the city administration that deals with investments. My own visit to Promprylad confirms this information, but a search for contacts on the Internet does not mention any mention of any administrative institution on Akademika Sakharova Street.

The parameters of cooperation between the city administration and the community should be reflected in the “Ivano-Frankivsk Development Strategy”, which had adopted in 2017 and should determine the directions of the city's development until 2028 [22]. The introduction does not mention local civil society organizations in any way; only the general community (so-called “hromada”) appears. Although mentions of international donors, including those who contributed to the creation of the city's strategic plan, are present. In a brief description of the city [22, p. 6] mentioned industrial enterprises, theaters, as well as the number of sports schools in the city, however in no way mentioned NGOs. We see the first mention of them in the SWOT-analysis of the city: strong internal resources include “active public organizations, including those working in the field of gender equality and ecology” [22, p. 11-13]. The question arises as to why there is a particular emphasis on these two areas; however, this seems to be due to the desire to meet the expectations of international donors. The relevant point of the analysis of Opportunities directly suggests necessity to mention the point of establishing further cooperation with representatives of the public sector, but there is nothing similar in the text.

Interestingly, among the strategic goals of Group A in the Strategy, NGOs work at least in terms of attracting investment, developing small and medium-sized businesses, and developing tourism potential (3 out of 5 sub-items) [22, p.3]. Then, finally, in the paragraph on small and medium business among its goals, the city administration prescribes “Creating a new format of educational and creative platform on the basis of the plant Promprylad, which will combine cultural, educational

and practical business elements” [22, p. 24], however it is not clear from the text what exactly they should do. In general, if you did not know the history of Promprylad, from the text it might seem that the city government created it. The existence of NGOs in the field of historical heritage preservation ignored. On the other hand, Teple Misto Platform mentioned among the partners. Thus, the analysis of media publications and interviews with public figures shows that the representatives of the NGOs are aware of the need to cooperate with government agencies and are taking concrete steps in this direction. As of 2017, the administration had to reckon with the existence of, for example, Teple Misto Platform, however did not feel the third sector as an influential actor in urban life. Researchers note that interaction with the state strengthens NGOs [17], but in the context of urban space, it seems that the city administration needs NGOs, but it almost ignores this resource.

However now the situation is changing. In December 2022, Teple Misto Platform initiated creating a new Strategy for the city's development, which implemented from 2024. It is not yet clear how it will correlate with the existing document; at least mayor Ruslan Martsinkiv has already announced support for this initiative. Moreover, they plan to raise funds for its implementation through crowdfunding. A Strategy's website has already created, and the main slogan “Everyone can join” corresponds to the philosophy of Teple Misto Platform. The video presentation states quite bold theses, that Frankivsk is a unique city that can afford to create a truly innovative strategy that will become a real social contract. Time will tell whether the community will be able to realize what it has planned, but the existing achievements show that there is a high chance of success. In any case, this experience will be unique for Ukraine.

Therefore, public organizations in Ivano-Frankivsk set a good example in the development of relations with the city administration, even if the city administration itself is moving slowly in this direction. United by the main active actor Teple Misto Platform they clearly adhere to the goal of making the city attractive to residents and stop the outflow of young people to the capital and other cities. In addition, the ideologues of the new strategy refused to make Ivano-Frankivsk look like abstract European center, instead trying to emphasize its identity. One of the slogans of the new strategy of the city to provide residents with “high quality of life in small towns and metropolis”. An important element of the work was to unite citizens for social purposes in the public space Urban Space 100. Another good example is the organization's fundraising strategy, which based on community activities and local partnerships.

An important feature of Teple Misto Platform is their fundraising strategy. The main source of funding is grants, which account for more than 70 percent of the annual budget. However, the fund actively attracts local businesses and donations through the site, which give more than one million UAH or 25 percent of the budget per year. Up-to-date financial reports are available on the organization's website, which clearly state the sources of livelihood and expenses. A community of businesspersons has formed around the fund, which is constantly replenishing, so in December 2022, two more organizations joined it. All logos of business partners and grant-making organizations appear in the report booklet. Thus, the idea of joint work and tangible contribution of each citizen reflected in the financial strategy.

Part of this image and its physical embodiment is the public restaurant Urban Space 100. Residents of the city, who comes to the institution, clearly understands that having paid their order here, they join the implementation of social projects for the benefit of the city. In the same space is Urban Radio, which positions itself as the voice of Frankivsk. Moreover, here one can buy without any additional commission souvenirs sold in favor of various charitable initiatives. Thus, the physical embodiment of the common space reinforces the idea of community involvement.

In turn, charitable projects have had a positive impact on the urban space, making it attractive for investment; there is even a new term “comcooperation”, which combines the concepts of “competition” and “cooperation”. Among such projects it is worth mentioning the projects realized at the expense of Urban Space's profits “Crystal Tuning Fork” (classical music festival), “EcoCity” (air quality monitoring), “Circle of Care” (information campaign for doctors to teach them empathy for patients), “Workshop: art_of_learning” (weekend art workshops), “Stanislav calls” (interactive city guide).

Let us look at some of them in more detail. Such an interesting case is "EcoCity", created by businessperson Alexei Trelevsky, who is interested in the latest technologies, teenage boy Dmitry Obukhov, who loves programming and admires that his skills benefit people and other representatives of the IT industry and business. The idea of the project is to involve the community in air quality control and promote the development of technological skills among young people. As you can see, the project is very complex and connects different areas and different ages. It is important that citizens care about the condition of the urban nature by themselves. Another project on the border between ecology and technology offered installation of a network of charging stations for electric vehicles. Initiative "Cross-Border Green Transport Network" supported by not only Teple Misto Platform, but also partners organizations from Hungary, Romania and Slovakia. Therefore, there are many project in different areas, which provides by Teple Misto Platform for developing of Ivano-Frankivsk.

In addition, traditionally, profits from Urban Space go to support the restoration of authentic doors. The initiators of the project "Frankivsk which needs to be protected" teach residents to care for historical heritage, regularly participate in the struggle for the preservation of historic buildings. Reflection on history seems to go together with any civic initiative. At the same time, there are independent projects in the city that involve, for example, the church community. Protestant churches and a special council of the Ukrainian Greek Catholic Church implement the Mentoring for Orphans project. It must be noticed that their activities do not as much covered online as the work of projects related to Teple Misto Platform. Apparently, the good marketing strategy of the latter, which developed with the participation of business structures, is evident.

The example of the "Warm City" will be relevant for cities comparable in size to Ivano-Frankivsk, which also experience an outflow of population to larger urban centers. So how it works: an initiative group (initiative person) appears, which creates a community around itself that has a physical embodiment in space. In addition, other projects seem to be growing around this. The initiatives that have arisen in it inspire people from other cities. So Urban Space 500 recently appeared in Kyiv, a similar project arose in Odessa, but failed due to the Covid-19 epidemic, a group of Kharkiv businesspersons is carefully studying the experience of a public restaurant to create something similar. The idea of restoring authentic doors in the experience of Frankivsk found its activists in Mariupol, Lutsk and Kharkiv. However all these associate first of all with the special vibe of Ivano-Frankivsk and present the city. Teple Misto Platform have become an engine of unique Ivano-Frankivsk's logic of development and at the same time, it is a result of special interaction in the city.

During the studying of Ivano-Frankivsk network, it seemed that active citizens pushed the change's start. However, it was important to unite in Teple Misto Platform or other NGOs to provide the new projects with principles of sustainability and focus on the result. Necessary to admit that main actors built this network with business-oriented way of thinking. Instead of financial benefit they focus on social one, nevertheless they use the tools of marketing and management, which help their projects to become considerably effective and get the strong competition with other urban actors including city government.

Residents of large cities usually complain that it is difficult for NGOs to cooperate with the city authorities because of the "length of the corridors" what means a long physical and mental distance from the citizens and government. However, in recent years, the city authorities of most cities have become more open, and now the issue of cooperation is a matter of quality management and regular work towards the goal. Frankivsk's experience in this matter showed that the city authorities were not aware of all the possibilities of such a partnership, but forced to listen to the needs of the community and its ideas.

Thus, the experience of the NGO in Ivano-Frankivsk needs further reflection in order to identify effective schemes for urban development. Of course, given the individual logic of urban development, any method cannot thoughtlessly copied. However, the process of this study should involve specialists in various fields including public administration, marketing and, of course, urban studies. This is the only way to turn the fabulous history of the city into a list of clear cases that others can follow.

Література

1. Бех В. П. та ін. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія / Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; за науковою ред. В. П. Бежа ; редкол. : В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 680 с.
2. Благодійність очима українців 2021. <https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2022/01/blagodijnist-ochyma-ukrayincziv-u-2021-1.pdf>
3. Благодійність у сучасному світі: витоки, проблеми, перспективи. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2019. 82 с.
4. Гончар Л. К., Дмитрук Н. А. До питання про основні тенденції благодійності в Україні на сучасному етапі. Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2013. № 2. С. 14-18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2013_2_4
5. Гостева О. Роль громадських організацій в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток № 10, 2017. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1135>
6. Залишайтеся, у нас тепло. Як у Франківську з'явився міф «Теплого Міста». URL: <https://kufer.media/misto/zalyshajtes-u-nas-teplo-yak-u-frankivsku-z-yavyvsya-mif-teplogo-mista/>
7. Івано-Франківськ посів друге місце у рейтингу найкомфортніших міст. URL: https://zaxid.net/ivano-frankivsk-posiv-druge-mistse-u-reytingu-naykomfortnishih-mist_n1528325
8. Інформація про соціально-політичне становище молоді в м. Івано-Франківську. URL: <https://mvk.if.ua/actual/46458>
9. Кравчук В. М. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти). *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук*. Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київський національний університет внутрішніх справ, 2008. 22 с.
10. Можливості мегаполіса в комфортному місті: Івано-Франківськ озвучив цілі стратегії розвитку. URL: <https://www.prostir.ua/?news=mozhlyvosti-mehapolisa-v-komfortnomu-misti-ivano-frankivsk-ozvuchyv-tsili-stratehiji-rozvytku>
11. Нагорняк Т. Громада в умовах відкритого суспільства: аналіз трансформаційних процесів України на прикладі брендингу міст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова* Випуск 15. 2014. С. 51-61.
12. Окуньовська Ю. В. Діяльність громадських організацій Польщі в контексті європейської інтеграції. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2018. 236 с.
13. Пухкал О. Г. Роль громадських організацій у становленні та розвитку громадянського суспільства в Україні. Економіка та держава. - 2013. – № 4. – С. 91-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2013_4_26
14. Розвиток благодійності в Україні URL: <https://niss.gov.ua/en/node/191>
15. Розвиток інститутів громадянського суспільства у 2020 році. URL: <http://surl.li/bgrit>
16. Стратегія розвитку міста Івано-Франківськ на період до 2028 року. Івано-Франківськ, 2017.
17. Стратегія розвитку Івано-Франківська (у розробці). <https://strategy.if.ua/>
18. Федунків З. Станіслав на давніх мапах та планах. Лілея, 2014.
19. Як домогосподарства приймають рішення про надання благодійної допомоги. Інститут жіночої благодійності. Школа благодійності родини Лілії. 2021, 41 с. URL: <https://zagoriy.foundation/publications/yak-domogospodarstva-prijmajuut-rishennya-pro-nadannya-blagodijnoyi-dopomogi/>
20. CAF. Світовий рейтинг благодійності 2021. Спеціальне видання, присвячене періоду глобальної пандемії COVID-19. Червень 2021, 24 с. URL: <https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2021/10/caf-svitovuj-rejtyng-blagodijnosti-2021.pdf>
21. Sarah C Masefield, Alice Megaw, Matt Barlow, Piran C L White, Henrice Altink, Jean Grugel. Repurposing NGO data for better research outcomes: a scoping review of the use and secondary analysis of NGO data in health policy and systems research. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32513183/>

22. Georg von Schnurbein, Marta Rey-Garcia, Michaela Neumayr. *Contemporary Philanthropy in the Spotlight: Pushing the Boundaries of Research on a Global and Contested Social Practice*. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11266-021-00343-9>
23. Michaela Neumayr, Femyda Handy. *Charitable Giving: What Influences Donors' Choice Among Different Causes?* *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. March 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/314161712_Charitable_Giving_What_Influences_Donors'_Choice_Among_Different_Causes
24. Юрко Филюк Розмова з івано-франківським підприємцем, керівником компанії «23 ресторани», співзасновником проекту «Тепле місто». URL: <https://theukrainians.org/yuriy-fylyuk/>
25. Як Франківськ став прикладом для України. Історія Юрка Филюка, засновника Urban Space і Promprylad. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/business/business-question/301295-yak-frankivsk-stav-prikladem-dlya-ukrayini-istoriya-yurka-filyuka-zasnovnika-urban-space-i-promprylad>

References

1. Bekh V. P. та ін. *Hromadski orhanizatsii u dyskursi demokratyzatsii suspilstva*. [Public organizations in the discourse of democratization of society]. Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2011. (In Ukrainian).
2. Blahodiinist ochyma ukraintsiv 2021. [Charity through the eyes of Ukrainians]. URL: <https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2022/01/blagodijnist-ochyma-ukrayincziv-u-2021-1.pdf> (In Ukrainian)
3. *Blahodiinist u suchasnomu sviti: vytoky, problemy, perspektyvy. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy naukovo-praktychnoi konferentsii*. [Charity in the modern world: origins, problems, prospects. A collection of scientific works based on the materials of the scientific and practical conference]. RVV IDHU. 2019. (In Ukrainian)
4. CAF. *Svitovyi reitynh blahodiinosti 2021. Spetsialne vydannia, prysviachene periodu hlobalnoi pandemii COVID-19. [CAF. World ranking of philanthropy 2021. Special edition dedicated to the period of the global pandemic of COVID-19]*. Cherven 2021. URL: https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2021/10/caf-svitovyj-rejtyng-blagodijnosti-2021_.pdf (In Ukrainian)
5. Dmytruk N. A., Honchar L. K., *Do pytannia pro osnovni tendentsii blahodiinosti v Ukraini na suchasnomu etapi*. [To the question of the main trends of charity in Ukraine at the current stage]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*. № 2, 2013. Pp. 14-18. (In Ukrainian)
6. Fedunkiv Z. *Stanislav na davnikh mapakh ta planakh. [Stanislav on ancient maps and plans]*. Lileia-NV, 2014. (In Ukrainian)
7. Georg von Schnurbein, Marta Rey-Garcia, Michaela Neumayr. *Contemporary Philanthropy in the Spotlight: Pushing the Boundaries of Research on a Global and Contested Social Practice*. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11266-021-00343-9>
8. Hosteva O. *Rol hromadskykh orhanizatsii v protsesi rozbudovy hromadianskoho suspilstva v Ukraini*. [The role of public organizations in the process of building civil society in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. № 10, 2017. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1135> (In Ukrainian).
9. *Iak domohospodarstva pryimaiut rishennia pro nadannia blahodiinoi dopomohy. Instytut zhinochoi blahodiinosti*. [How households make decisions about providing charitable assistance]. *Shkola blahodiinosti rodyny Lilli*. 2021. URL: <https://zagoriy.foundation/publications/yak-domogospodarstva-prijmayut-rishennya-pro-nadannya-blagodijnoyi-dopomogi/> (In Ukrainian).
10. *Iak Frankivsk stav prykladom dlia Ukrainy. Istoriia Yurka Fylyuka, zasnovnyka Urban Space i Promprylad. [How Frankivsk became an example for Ukraine. The story of Yurk Filyuk, the founder*

- of Urban Space and Promprylad.*] URL: <https://www.the-village.com.ua/village/business/business-question/301295-yak-frankivsk-stav-prikladom-dlya-ukrayini-istoriya-yurka-filyuka-zasnovnika-urban-space-i-promprylad> (In Ukrainian).
11. *Informatsiia pro sotsialno-politychne stanovyshe molodi v m. Ivano-Frankivsku.* [Information about the socio-political situation of youth in Ivano-Frankivsk]. URL: <https://mvk.if.ua/actual/46458> (In Ukrainian).
12. *Ivano-Frankivsk posiv druhe mistse u reytynhu naikomfortnishykh mist.* [Ivano-Frankivsk took second place in the ranking of the most comfortable cities]. URL: https://zaxid.net/ivano_frankivsk_posiv_druge_mistse_u_reytingu_naykomfortnishih_mist_n1528325 (In Ukrainian).
13. Kravchuk V. M. *Vzaiemovidnosyny hromadskykh orhanizatsii i derzhavy v umovakh formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini (teoretyko-pravovi aspekty).* [Relations between public organizations and the state in the conditions of the formation of civil society in Ukraine (theoretical and legal aspects)]. Kyivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2008. (In Ukrainian).
14. *Mozhlyvosti mehapolisa v komfortnomu misti: Ivano-Frankivsk ozvuchyv tsili stratehii rozvytku.* [Possibilities of a metropolis in a comfortable city: Ivano-Frankivsk announced the entire development strategy]. URL: <https://www.prostir.ua/?news=mozhlyvosti-mehapolisa-v-komfortnomu-misti-ivano-frankivsk-ozvuchyv-tsili-stratehiji-rozvytku> (In Ukrainian).
15. Nahorniak T. *Hromada v umovakh vidkrytoho suspilstva: analiz transformatsiinykh protsesiv Ukrainy na prykladi brendynhu mist.* [Community in the conditions of an open society: analysis of transformational processes of Ukraine on the example of city branding]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*. Vol. 15. 2014. (In Ukrainian).
16. Neumayr Michaela, Handy Femyda. *Charitable Giving: What Influences Donors' Choice Among Different Causes?* International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations. March 2017.
17. Okunovska Yu. V. *Diialnist hromadskykh orhanizatsii Polshchi v konteksti yevropeiskoi intehratsii.* [Activities of Polish public organizations in the context of European integration]. Vinnytsia, 2018. (In Ukrainian).
18. Pukhkal O. H. *Rol hromadskykh orhanizatsii u stanovlenni ta rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini.* [The role of public organizations in the formation and development of civil society in Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava*. 2013. № 4. Pp. 91-93. (In Ukrainian).
19. *Rozvytok blahodiinosti v Ukraini [Development of charity in Ukraine].* <https://niss.gov.ua/en/node/191> (In Ukrainian).
20. *Rozvytok instytutiv hromadianskoho suspilstva u 2020 rotsi.* [Development of civil society institutions in 2020] URL: <http://surl.li/bgrit> (In Ukrainian).
21. Sarah C. Masefield, Alice Megaw, Matt Barlow, Piran C. L. White, Henrice Altink, Jean Grugel. *Repurposing NGO data for better research outcomes: a scoping review of the use and secondary analysis of NGO data in health policy and systems research.* URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32513183/>
22. *Stratehiia rozvytku mista IvanoFrankivska na period do 2028 roku.* [The Strategy of Ivano-Frankivsk development by the 2028]. Ivano-Frankivsk, 2017 r. (In Ukrainian).
23. *Stratehiia rozvytku mista Ivano Frankivska (v rozrobci)* [The Strategy of Ivan-Frankivsk (in process)]. URL: <https://strategy.if.ua/> (In Ukrainian).
24. *Yurko Fyliuk Rozмова z ivano-frankivskym pidprietsem, kerivnykom kompanii «23 restorany», spivzasnovnykom proektu «Teple misto».* [Yurko Filyuk Conversation with an Ivano-Frankivsk entrepreneur, head of the "23 restaurants" company, co-founder of the "Warm City" project]. URL: <https://theukrainians.org/yuriy-fylyuk/> (In Ukrainian).
25. *Zalyshaites, u nas teplo. Yak u Frankivsku znavysia mif "Teploho Mista".* [Stay, we are warm. How the myth of the "Warm City" appeared in Frankivsk]. URL: <https://kufer.media/misto/zalyshajtes-u-nas-teplo-yak-u-frankivsku-z-yavyvsya-mif-teplogo-mista/> (In Ukrainian).

УДК 303.446:[338.49:796.332](477.54-25+497.223)

DOI: 10.26565/2227-6505-2022-34-05

**ПОЧАТОК РОЗБУДОВИ ФУТБОЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ
У ЛЬВОВІ Й ХАРКОВІ: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ В ТРАНСФЕРІ ЗНАНЬ
У ВКАЗАНУ ГАЛУЗЬ СПОРТУ
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Д. В. Миколенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
dmykolenko@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

Інфраструктура є однією з основних складових сучасної футбольної індустрії. Велике значення при цьому має наявність ігрових майданчиків, спортивних комплексів і стадіонів з потужним освітленням і трибунами для глядачів, об'єктів торгівлі спортивними товарами, музеїв різних команд і клубів. Такі споруди почали з'являтися в Центральній-Східній Європі наприкінці XIX – на початку XX століть.

Мета. Метою нашого дослідження є порівняння практик трансферу знань у футбольну інфраструктуру Львова та Харкова.

Методологія дослідження. Під поняттям «трансфер знань» ми розуміємо передачу розроблених у Західній Європі технологій у футбольну інфраструктуру Львова і Харкова з подальшим їх втіленням мешканцями міст у будівництво відповідних спортивних споруд.

Наукова новизна. У даній роботі вперше робиться спроба компаративного аналізу процесу трансферу знань про футбольну інфраструктуру у двох неспортових містах – Львові і Харкові, що перебували у складі двох різних імперій – Австро-Угорщині і Росії. Це дає можливість уточнити чинники, які визначали специфіку вказаного процесу, а також встановити спільні риси розповсюдження інформації про правила облаштування стадіонів і футбольних площадок.

Висновки. У найбільшому місті Слобожанщини іноземці, які працювали на одному з підприємств, створили зразок футбольної інфраструктури на кшталт того, що вони бачили у себе на батьківщині. Пізніше харківські шанувальники футболу послуговувалися ним як взірцем для будівництва нових ігрових майданчиків. У Львові ж ініціатива започаткування елементів футбольної інфраструктури належить місцевим мешканцям – представникам спортивних товариств і навчальних закладів. Важливим способом поширення знань про розбудову футбольної інфраструктури у Львові стала публікація брошур на вказану тематику. Наприкінці XIX – на початку XX століття вони виходили друком як польською, так і українською мовами. А от у Харкові зазначених практик ми не спостерігаємо.

Ключові слова: футбол, інфраструктура, Львів, Харків, стадіон, ігровий майданчик, трансфер знань.

Infrastructure is one of the main components of football industry today. Grounds, sports complexes and stadiums with stands for spectators, sporting goods stores, museums of various teams and clubs are important. These buildings began to appear in Central-Eastern Europe in the late XIX and early XX centuries.

Purpose. The purpose of this study is comparison of knowledge transfer about football infrastructure in Lviv and Kharkiv.

Research methodology. We understand concept of "transfer of knowledge" as a transfer of technologies developed in Western Europe to the football infrastructure of Lviv and Kharkiv with their implementation in the construction of appropriate sports facilities.

Scientific novelty. *In this work, for the first time, we made to compare the process of knowledge transfer about football infrastructure in two non-port cities – Lviv and Kharkiv, which were part of two different empires – Austria-Hungary and Russia. This makes it possible to clarify the factors that determined the specifics of the specified process, as well as to establish common features of the dissemination of information about the rules for arranging stadiums and football fields.*

Conclusions. *In the largest city of Slobozhanshchyna, foreigners who worked at one of the factories created football ground. British and Belgians used his knowledge that they had received in their homeland. Even then, Kharkiv football fans used it as example for building their own playgrounds. In Lviv, the initiative to start sports infrastructure belonged to local residents. They were represented by sports clubs and educational institutions. An important way to spread knowledge about the development of football infrastructure in Lviv was the publication of brochures on this topic. In the late XIX – early XX century they were published in Polish and Ukrainian. We don't see these practices in Kharkiv.*

Key words: *football, infrastructure, Lviv, Kharkiv, stadium, ground, knowledge transfer.*

Кінець XIX – початок XX століття – це період бурхливої модернізації в Європі. Друга промислова революція та урбанізація змінили спосіб життя й дозволили мешканцям міст. Все більше людей займалося спортом для розваги та зміцнення здоров'я. Водночас у Європі утворилися перші футбольні товариства, а їхні вболівальники почали стежити за регулярними змаганнями.

Інтерес до футболу зростає і в Центрально-Східній Європі. У цьому регіоні знаходилися багатонаціональні держави – Австро-Угорська, Російська та Османська імперія, соціальна, економічна і культурна модернізація яких характеризувалася втіленням західноєвропейських практик та збереженням місцевого колориту. Поступово і на їхніх теренах футбол перетворювався на популярну гру для здоров'я, тонусу і розваги.

Нині інфраструктура є однією з основних складових футбольної індустрії. Велике значення при цьому має наявність спортивних баз, ігрових майданчиків, стадіонів із системами освітлення і трибунами для глядачів, спеціалізованих торгових об'єктів з різною атрибутикою, спортивним одягом і взуттям, музеїв національних збірних і клубів. Ті чи інші вказані споруди почали з'являтися в країнах Центрально-Східної Європи наприкінці XIX – на початку XX століття.

Розвиток футбольної інфраструктури дещо поверхово розкривається у деяких наукових працях з історії футболу [2; 3; 4; 6; 10]. Метою ж нашого дослідження є порівняння практик трансферу знань у розбудову футбольної інфраструктури двох міст України – Львова і Харкова, приклад яких є доволі показовим у контексті розвитку Центрально-Східної Європи. Наприкінці XIX – на початку XX століття Львів був найбільшим населеним пунктом Східної Галичини у складі Цислейтанії (австрійської частини Дуалістичної імперії), а Харків – губернським і водночас індустріальним центром Російської імперії.

Під поняттям «трансфер знань» ми розуміємо передачу розроблених у Західній Європі технологій у футбольну інфраструктуру Львова і Харкова з подальшим їх втіленням мешканцями міст у будівництво відповідних спортивних споруд. Вказане явище відіграло важливу роль і в процесі модернізації Центрально-Східної Європи, яка упродовж XIX – на початку XX століття також запозичувала практики, винаходи та інновації, згенеровані у Великій Британії, Франції, Німеччині, Італії.

У другій половині позаминулого та на початку минулого століть населення Львова – тогочасної столиці Королівства Галичини і Володимирії (коронного краю держави Габсбургів) – стрімко зростало. 1880 року воно становило 103 тисячі осіб, десять років потому – вже близько 119 тисяч, а 1900 року – майже 150 тисяч. У 1910 році чисельність мешканців Львова перевищувала 200 тисяч осіб. Етнічний склад громадян міста заслуговує окремої уваги. Так, 1900 року більшість містян представляли поляки – 49,4 %, частка євреїв дорівнювала 26,5 %, а українців – лише 19,9 % [11]. У Львові функціонувало декілька гімназій, університетів, спортивних товариств, а також великих промислових підприємств – фабрик, а саме:

сільськогосподарських машин, котлів і pomp Фердинанда Пітча; горілок і лікерів Йосифа Адама Бачевського; консервів Зигмунта Рукера [1]. За таких умов у місті відбувався трансфер знань в одну із галузей спорту – футбол – з подальшим їх втіленням у будівництво відповідних спортивних споруд.

Перші уявлення про футбол як вид спорту і спосіб дозвілля виникли у Львові 1889 року, коли поляк, викладач місцевої учительської семінарії Едмунд Ценар (1856–1913 рр.), побувавши у Великій Британії, повернувся на батьківщину з м'ячем для цієї гри та зі знаннями про її правила і основи будівництва місць проведення матчів. На той час саме Туманний Альбйон задавав стандарти у зведенні спортивних споруд з трибунами для глядачів та розміткою поля, на які орієнтувалися у континентальній Європі. Зокрема, 1861 року було збудовано стадіон «Філд Мілл» у Менсфілді, наступного року шанувальники гри вперше змогли побувати на «Бремолл Лейн» у Шеффільді, 1877 року почав функціонувати «Стемфорд Бридж» у Лондоні, рік потому – «Діпдейл» у Престоні, 1880 року – «Сент-Джеймс Парк» у місті Ньюкасл-апон-Тайн. По завершенні своєї подорожі Е. Ценар у 1891 році опублікував польською мовою посібник «Гімнастичні ігри шкільної молоді», в якому стисло виклав правила футболу. Щоправда чіткі критерії будівництва елементів відповідної інфраструктури автор не сформулював [6, с. 12].

Втім, бажання спізнавати навички футболу зумовлювало виникнення у місті хоч і доволі примітивних, та все ж придатних для гри спортивних майданчиків. 1892 року викладачі Львівської учительської семінарії об'єдналися у «Вчительський гурток» та вирішили демонструвати гру публічно, щоб учні поступово опановували навички футболу. Перш за все вони облаштували майданчик біля Стрийського цвинтаря, де нині розташовується одна із будівель Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Розрівняне поле для тренувань і самої гри мало розмір 80 на 90 кроків без розмічених бокових ліній, кутових позначок, центрального кола і штрафних майданчиків. Перед початком поєдинку кожні з футбольних воріт позначалися двома купами одягу (пізніше у часі – прапорцями), що розкладалися на відстані 12 кроків одна від одної. 1892 року на цьому ж полі під час Першого злету гімнастичного товариства «Sokół» («Сокіл») представники «Вчительського гуртка» з метою подальшої популяризації футболу провели показовий шестихвилинний поєдинок (до першого голу) перед чималою кількістю глядачів [6, с. 13].

Наприкінці 1892 року член товариства «Sokół» інженер Недзельський побував у Одесі, де мав можливість побачити гру у футбол британських моряків – частих гостей українського портового міста, мешканці якого з інтересом спостерігали за забавою іноземців. У вільний від служби час матроси і офіцери охоче демонстрували власні навички та пояснювали футбольні правила одеській публіці. При цьому вони не підготовляли спеціально обладнані місця для гри, тому нові знання про засади спорудження елементів необхідної спортивної інфраструктури Недзельський не отримав. Та все ж, повернувшись у Львів, він з ентузіазмом взявся популяризувати футбол та запровадив регулярні заняття з цього виду спорту для молодих членів гімнастичного товариства «Sokół» [10]. Завдяки йому, кількість бажаючих зіграти в англійську забаву поволи зростала.

Згадуючи ті часи, Е. Ценар зазначав, що станом на 1892 рік у Львові справжній м'яч був лише у користуванні викладачів учительської семінарії [10]. Цей факт вказує на невисокий рівень популярності футболу в місті. Проте поступово ситуація змінювалася.

Важливою подією у галицькому місті стало будівництво 1894 року на території парку імені Яна Кілінського (нині Стрийський парк) стадіону в британському стилі з полем розміром 100 на 120 м і трибунами на 7 тисяч місць [2]. Передбачалося, що у майбутньому цією спорудою будуть послуговуватися для проведення різних видів змагань та урочистостей. Саме тут 14 липня 1894 року під час головної події року – Галицької крайової виставки – відбулися покази гімнастичних вправ і перший задокументований футбольний матч в історії Польщі та України між львівською і краківською командами регіональних відділів товариства «Sokół», представлених виключно поляками. Місцеві видання «Gazeta Lwowska», «Dziennik Polski», «Gazeta Narodowa», «Kurjer Lwowski», «Nowa Reforma» та «Wiek Nowy» на своїх шпальтах

коротко висвітлили цю подію, підкресливши: «На стадіоні не було воріт. На двох коротших сторонах поля містилося по дві триметрові тички. Ворота, згідно зі стандартом, мали ширину 12 кроків» [10]. З роками спортивна споруда у парку імені Яна Кілінського зазнавала оновлювалася. 1906 року вона поповнилася велотреком Львівського клубу циклістів і моторовців. Велосипедистам було передано у власність і стадіон. Таким чином, у Львові з'явився зразок для зведення аналогічних споруд.

Невдовзі польське гімнастичне товариство «Sokół» вирішило побудувати стадіон для власних потреб. 1895 року міська влада Львова виділила гімнастам земельну ділянку для спорудження спортивного комплексу поблизу Личаківського парку. Через два роки реалізація проекту, авторами якого були архітектори Іван Левинський і Едгар Ковач, завершилася. Сукупність спортивних споруд універсального призначення являла собою: футбольне поле стандартних розмірів з дерев'яними воротами, біговими доріжками довкола і трибунами на 30 тисяч глядачів; критий кінний манеж; зали для занять гімнастикою і фехтуванням. Рік потому на території з'явилося ще й службове приміщення у закопанському стилі. На той час це був найкращий спортивний комплекс не тільки Львова, а й усієї Австро-Угорщини [10].

Поява стадіонів розширювала можливість популяризації гри і тренувань. Як наслідок, наприкінці XIX століття у місті створювалися все нові й нові офіційно зареєстровані спортивні товариства, яким належала ініціатива розбудови футбольної інфраструктури. Зокрема, 3 серпня 1893 року за пропозицією громадського діяча і видавця Володимира Лаврівського (1850–1936 рр.) українці Львова заснували власне гімнастичне товариство «Сокіл»*. Саме В. Лаврівський 1900 року опублікував власним коштом футбольні правила українською мовою у спеціальній брошурі «Копана. Association Football»**, деякі сторінки якої присвячені критеріям спорудження ігрового майданчика: розмірам, розмітці, вимогам до покриття поля та виготовленню воріт [5, с. 3-4]. Фактично ці інструкції давали наглядну можливість створювати нові спортивні майданчики для гри і тренувань.

Інший розділ брошури стосується ще одного важливого атрибуту футболу – м'яча [5, с. 5]. Автор доводить до відома читачів необхідні розміри цього виробу та ознайомлює з його складовими, які являли собою внутрішню гумову камеру з ніпелем для накачування повітря та покриття зі зшитих шнурівкою панелей із натуральної шкіри. Послугуючись інструкціями В. Лаврівського, ремісники, які мешкали у Львові, могли б без проблем виготовити такий м'яч у власних майстернях.

Помітну роль у популяризації знань про футбол у Львові відігравали й мешканці інших міст Австро-Угорської імперії. Наприклад, 1900 року чех Йозеф Вейтруб, приїхавши у місто, організовував тренування для всіх охочих. Проте, саме львів'яни найбільш ефективно посприяли поширенню інформації про норми розбудови елементів футбольної інфраструктури. Наслідуючи В. Лаврівського, 1906 року свою чергову роботу під назвою «Забава і гри рухові. Частина III. Копаний м'яч» опублікував представник української громади міста, педагог, організатор, фундатор, теоретик і практик фізичної культури Іван Боберський (1873–1947 рр.), присвятивши їй саме футболу, зокрема вимогам до ігрового поля [6, с. 13].

Завдяки активності таких особистостей, як Е. Ценар, В. Лаврівський, Й. Вейтруб та І. Боберський популярність футболу у Львові продовжувала зростати, а команд ставало все більше. Для прикладу, в 1903 році учні 3-ї і 6-ї гімназій створили клуб «Lecchia» («Лехія»)*, вихованці 1-ї реальної школи – товариство «Slava» («Слава»), змінивши наступного року його назву на «Czarni» («Чорні»). 24 червня 1904 року було зареєстровано спортивне товариство

* З 1906 року товариство почало називатися «Сокіл-Батько», проте офіційно у статуті нова назва була зафіксована 8 червня 1914 року.

** Перша книжка українською мовою про вид спорту, який нині зазвичай називають футболом. Оскільки на початку XX століття не існувало унормованих правил української літературної мови, автор послуговувався тогочасним галицьким варіантом із використанням слів, які нині сприймаються як діалектизми. До речі, у чехів теж футбол – *kopaná*.

* Назва походить від колишнього та альтернативного визначення Польщі, все ще представленого декількома мовами Східної Європи і Близького Сходу.

«Український Кружок Русских Студентов Львовской Политехники» Того ж року в 4-й гімназії сформувався Гімнастично-спортивний клуб, який у 1907 році об'єднався з «Lechia» у клуб «Pogoń» («Погоня»). Втім, згодом «Lechia» відновила свою самостійну діяльність. 1907 року заснувалася ще одна команда – «Україна», а наступного року львівські євреї створили товариство «Hasmonea» (назва на честь стародавньої династії Хасмонеїв, що правила в Юдеї). Регулярні змагання, у тому числі й спроба проведення першості Львова у 1907 році, організація чемпіонатів Галичини у 1912, 1913 і 1914 роках, створення 25 червня 1911 року федерації – Союзу польського футболу – все це сприяло збільшенню кількості шанувальників цієї гри у місті [4, с. 13].

Формування футбольних товариств та проведення регулярних змагань вимагали будівництва нових об'єктів інфраструктури. Восени 1911 року Іван Боберський ініціював викуп земельної ділянки із занедбаним велотреком у Стрийському парку для спорудження спортивного комплексу з футбольним стадіоном «Український город». Для цього планувалося залучити ресурси заможних львів'ян з подальшим викупом у них українським товариством «Сокіл» вказаної території. Пропозицію Івана Боберського підтримали Микола Шухевич, Тадей Соловій, Кость Паньківський, Степан Федак, Микола Заячківський, Лесь Кульчицький, Кость Левицький та Іван Сполітакевич. Ділянку під комплекс надали вже зі своєї приватної землі Юзеф та Клементина-Наталія Левицькі, завдяки чому питання з територією під будівництво було вирішено на користь товариства «Сокіл», випередивши при цьому польський клуб «Pogoń», який теж претендував на землю. Проект «Український город» коштував 133 тисячі 855 австрійських корон. Комплекс розташовувався на земельній ділянці розміром 190 на 120 м та включав у себе футбольне поле (160 на 70 м), три тенісні корти, легкоатлетичні доріжки, велосипедний трек з довжиною кола 400 м, трибуну для глядачів на 270 місць. Вхід на стадіон був з боку вулиці Козельницької. На цьому спортивному майданчику крім команди «Сокіл» свої матчі проводив футбольний клуб «Україна» [6, с. 14]. Поступово збираючи кошти на викуп всієї площі, станом на середину 1920-х років «Сокіл» володів шістьма ділами; залишалося ще чотирнадцять.

У свою чергу клуб «Pogoń», який з 1908 року орендував стадіон Львівського клубу циклістів і моторовців у парку імені Яна Кілінського, домігся від магістрату дозволу на спорудження власного спортивного майданчика на фільварку Боднарівка, що поблизу нинішньої міської вулиці Стрийської [6, с. 15]. Відкриття стадіону з трибунами для глядачів на 10 тисяч місць відбулося 1 травня 1913 року. Інші товариства – «Czarni» і «Hasmonea» – побудували свої спортивні арени 1923 року, вже під час перебування Львова у складі Польщі.

Таким чином, провідну роль у популяризації футболу як виду спорту у Львові відіграли не іноземці, а місцеві мешканці – представники навчальних закладів і спортивних товариств. Саме вони посприяли поширенню інформації про правила будівництва елементів відповідної спортивної галузі. При цьому знання про футбол і його атрибути вони отримували за кордоном – у Великій Британії і Росії, а також в інших містах Австро-Угорщини. Семінарії, гімназії, а згодом і футбольні клуби, взяли на себе роль інституцій, які почали споруджувати ігрові майданчики. Упродовж XIX та на початку XX століття у місті з'явилися і стадіони з трибунами для глядачів на 7, 10 і, навіть, 30 тисяч місць, що свідчило про значний інтерес громадськості Львова до спорту, і, зокрема, футболу. Поліетнічність міста створювала конкурентне середовище для польських, українських і єврейських клубів не тільки на ігрових майданчиках, а й у прагненні забезпечити саме собі кращі умови для тренувань і проведення змагань, тобто реалізувати плани щодо власної інфраструктури. При цьому водночас серед представників національних громад Львова поширювалася інформація про правила будівництва футбольних майданчиків. Спортивні комплекси зі стадіонами, біговими доріжками, велотреками і тенісними кортами на початку XX століття частково вже слугували об'єктами для отримання прибутку, а, отже, їх можна вважати бізнес-проектами. Наприклад, відносний попит мала оренда тенісних кортів.

У порівнянні зі Львовом, Харків, як великий індустріальний центр Російської імперії, наприкінці XIX – на початку XX століття був більшим за чисельністю населення містом: у

1897 році там проживало 173 тисячі 989 осіб, а 1913 року – вже 244 тисячі 700 мешканців, що приблизно на 20 тисяч більше, аніж на той час у Львові. Згідно з переписом 1897 року, 25,9 % містян вважали українську мову рідною для себе, а 63,2 % – російську [7]. На початку минулого століття у Харкові функціонували розгалужені транспортні комунікації, підприємства, університет, гімназії та спортивні організації. У місті постійно мешкали іноземці – промисловці, банкіри, торговці, інженери, кваліфіковані робітники місцевих заводів.

Перше футбольне поле в Харкові збудували пізніше, чим у Львові – аж у 1907–1908 роках. Це пояснюється меншою на той час популярністю гри у Російській імперії, аніж в Австро-Угорщині. Зробили це британські й бельгійські спеціалісти заводу з виробництва сільськогосподарських машин і знарядь акціонерної компанії «Товариство М. Гельферіх-Саде». Футбольне поле знаходилося на вулиці Старо-Московській, називалося «Саде-Парк», але не збереглося до наших днів. Нині на його місці за адресою проспект Героїв Харкова, будинок 103 стоїть будівля універмагу «Харків». Ігровий майданчик мав зручне розташування, оскільки сполучувався з центральною частиною міста кінною залізницею. Трибун для глядачів на ньому не існувало. Інженери і робітники заводу послуговувалися ним в основному лише для підтримки здоров'я, гарного настрою та тону. Корінні харків'яни не часто грали на цьому полі. Але значення споруда мала велике, адже саме вона стала зразком для будівництва нових майданчиків та сприяла популяризації гри як виду спорту. В одному з інтерв'ю відомий футболіст Іван Натаров зазначав, що кожен футболіст-початківець мріяв зіграти на цьому полі, а йому самому нагода зробити це вперше трапилася влітку 1913 року. Харків'янин згадував, що власники не забороняли місцевій публіці тренуватися на майданчику, а після започаткування регулярних змагань у місті «Саде-Парк» став ще більш доступним [3, с. 8-9]. Добре знаючи особливості влаштування цього ігрового поля, мешканці Харкова створювали за його зразком інші – найчастіше на місці пустирів.

Втім, на початку ХХ століття футбол у місті ще не був найбільш популярним видом спорту. Підтвердженням цього є декілька фактів. 1 квітня 1900 року «Харківське товариство сприяння фізичному вихованню дітей та піклування ними» направило свій статут на розгляд місцевому губернатору. Добродійна організація мала намір проводити систематичні практичні заняття з садівництва, гімнастики, плавання, фехтування, танців, веслування, їзди на велосипеді, стрільбі по мішенях, верховій їзді. А от футбол навіть не згадувався у переліку видів діяльності [12, ф. 3, оп. 283, од. зб., 32, арк. 12]. До 1910 року в харківських газетах про цю спортивну гру мова також не йшла. У центрі їхньої уваги були кінні перегони, змагання з яких проводилися на іподромі.

Та все ж поступово популярність гри зростала. Вказану тезу підтверджує відкриття на початку минулого століття торгових об'єктів з продажу футбольного інвентарю. Зокрема, громадянин Австро-Угорщини, вчитель гімнастики в школах Харкова Едуард Малі реалізовував крам у Шляпному провулку, де можна було придбати або замовити добротні м'ячі та бутси [7]. Крамниця Шиллінгера на Миколаївському майдані та майстерня Гаврика Гарагуля на перетині території Миколаївського майдану й вулиці Московської теж пропонували подібний товар [3, с. 9]. Крім того, влітку 1908 року в органах місцевої влади відбулася офіційна реєстрація колективу «Первая харьковская футбольная команда» у складі 30 чоловік, а на початку 1910 року сформувалися «Вторая харьковская футбольная команда» та спортивний клуб «СК М. Гельферіх-Саде». Того ж року на полі іподрому за присутності глядачів* відбувся показовий футбольний матч, в якому взяли участь команди «СК М. Гельферіх-Саде» та «Первая харьковская футбольная команда». Відтоді в місті почали регулярно проводитися футбольні змагання. Їх організували на різних міських майданчиках, споруджених футбольними товариствами. На одному із них, який знаходився в кінці вулиці Чернишевській, 1910 року було зіграно матч між «Первой» та «Второй» футбольними

* 1899 року на Харківському іподромі були збудовані дерев'яні трибуни. Тривалий час це було єдине місце, спеціально обладнане для глядачів.

командами, про що вперше написала харківська преса [9]. Новостворені футбольні колективи представляли як мешканці міста, так і іноземці – британці й бельгійці, на відміну від Львова, футбольні товариства якого мали національні склади. Лише одного разу в 1911 році на полі харківського «Саде-Парку» було проведено матч між «російською» і «британською» збірними командами.

Влітку 1910 року сини бельгійських і німецьких підприємців заснували в Харкові перший приватний спортивний комплекс – елітний «Стортинг-клуб». Він знаходився у Земському парку на місці нинішнього спортивного містечка Центрального парку, мав футбольне поле, павільйон з роздягальнями та чотири тенісні корти [3, с. 12]. Дістатися до нього можна було екіпажем. Майданчик комплексу був збитковим для власників, тому функціонував також для розваг і тренувань. А от тенісні корти приносили прибуток. Ще одне футбольне поле товариства «Стортинг-клуб» розташовувалося поблизу вовномийної фабрики Г. С. Алексеева на Новій Баварії. Робітники підприємства не мали доступу до нього, тому, сформувавши команду «Алексеевский клуб», побудували неподалік власний футбольний майданчик. Сам фабрикант Г. С. Алексеев був почесним головою «Стортинг-клубу», а управляли ним іноземці: А. Венер, Ю. Шольдерер, Г. Гришан, А. Вельц.

У червні 1912 року «Стортинг-клуб» уклав з харківською міською владою угоду про оренду землі у Третьому міському парку (нині Центральный парк) вздовж Сумського шосе [12, ф. 45, оп. 4, од. зб., 11606, арк. 3]. Наступного року 18 березня товариство отримало дозвіл на будівництво спортивного майданчика, кортів і павільйонів. При цьому обумовлювалася заборона споруджувати на земельній ділянці будь-що без узгодження з владою міста, а також відкривати ресторани й буфети для торгівлі алкогольними напоями та відвідувати спорткомплекс безкоштовно [12, ф. 45, оп. 4, од. зб., 11606, арк. 3]. Як бачимо, процедура отримання дозволу на будівництво була досить тривалою та забюрократизованою.

Інші новостворені у місті футбольні команди також почали споруджувати власні майданчики для гри. Це і вже вище згадуваний «Алексеевский клуб» – на Новій Баварії поблизу вовномийної фабрики, і команда «Маяк» – на Журавлівці неподалік від місцевої церкви. На нових майданчиках не існувало трибун для вболівальників, а якість покриття полів була досить низькою [3, с. 9]. Деякі команди – «Горец», «Виктория», «Ермак», «Диана», «Спартанец», «Марианна», «Орёл», «Банзай», «Хризантема», «Модерн», «Надежда», «Моряк», «Проводник», «Цап-Царап» – не мали власної землі, надання якої забезпечувала місцева влада, тому грали на пустирях та використовували переносні ворота, виготовлені з деревини.

Футбол набував популярності і серед молоді міських навчальних закладів. Гімназисти та студенти університету грали на імпровізованих майданчиках і пустирях. Зокрема, два поля навпроти районної лікарні (нині на їхньому місці знаходиться Сумський ринок, а також будинки по вулиці Культури) користувалися популярністю серед учнів 2-ї та 3-ї гімназій. Дещо пізніше вихованці Комерційної школи побудували для власних потреб футбольні майданчики на вулиці Пушкінській, 88 [3, с. 21].

Всі вищевказані новозбудовані футбольні поля не були обладнані місцями для глядачів, що свідчило про недостатньо високу популярність гри серед місцевої публіки. Виключенням, як і раніше, був Харківський іподром, де час від часу продовжували проводитися матчі. 1914 року на ньому завершилося будівництво бетонних трибун, розташованих уздовж бігового кола. Ця споруда у стилі романтичний модерн була спроектована відомими архітекторами Здиславом Харманським та Олександром Гінзбургом [10]. Вже під час Першої світової війни у 1916 році реконструкції зазнав і футбольний майданчик «Саде-Парк», на якому іноземні інженери і робітники заводу побудували більш сучасне поле з дренажною системою, спеціальною дерев'яною трибуною для глядачів, душовою і роздягальнею. Новий майданчик був засіяний травою, спеціально привезеною з Британських островів [3, с. 8].

Отже, у перші двадцять років минулого століття футбол дуже швидко набув популярності серед харків'ян. У місті почали функціонувати декілька футбольних майданчиків, крамниці з продажу спортивного товару, перший стадіон з трибунами для

вболівальників. Іноземці, які працювали на промислових підприємствах, першими створили взірць футбольної інфраструктури, на кшталт того, що вони бачили у себе на батьківщині. Вже пізніше харківські шанувальники футболу послуговувалися ним як орієнтиром для спорудження нових майданчиків для гри. У Львові ж ініціатива розбудови елементів футбольної інфраструктури почала втілюватися в життя раніше, ще наприкінці XIX століття, та належала місцевим мешканцям – переважно представникам спортивних товариств і навчальних закладів (семінарій, гімназій і університетів). Вони особисто спізнавали зразки таких споруд у Великій Британії та в інших містах Австро-Угорщини. У Харкові вихованці навчальних закладів і клубів так само долучилися до будівництва футбольних майданчиків, але пізніше – аж на початку XX століття, та спромоглися спорудити лише доволі примітивні поля на пустирях без трибун для глядачів, розмітки і навіть стаціонарних воріт.

Станом на 1918 рік у Львові функціонувало чотири стадіони з трибунами для глядачів, а у Харкові – лише один (без врахування іподрому, де також організовувалися матчі), що свідчить про більш розвинуту культуру вболівальницької підтримки львів'ян та ширшу популярність спортивних змагань серед пересічних підданих Габсбурзької імперії. За критеріями якості відповідної інфраструктури галицьке місто переважало слобідське. Це було зумовлено його географічною і культурною близькістю до Західної Європи – колиски футболу як виду спорту. Формуванню сприятливого середовища, що визначило активізацію будівництва відповідних спортивних об'єктів, посприяла конкуренція між товариствами із представників національних общин Львова – поляків, українців і євреїв. У Харкові такого суперництва не відбувалося. Склади команд і клубів не мали вираженого етнічного характеру, із самого початку створення були інтернаціональними і представляли радше різні райони населеного пункту. Якщо ж порівнювати у двох містах кількість футбольних майданчиків безпосередньо для гри, то Харків у цьому питанні мав перевагу. Вказаний факт зумовлювався різницею у кількості мешканців населених пунктів і, як наслідок, наявністю понад двадцяти команд у слобожанському місті та всього лиш десяти у галицькому. Проте, як вже зазначалося, ігрові поля у місті на сході України в основному мали доволі примітивний вигляд.

Важливим способом поширення знань про будівництво елементів футбольної інфраструктури у Львові була публікація брошур на вказану тематику. Наприкінці XIX – на початку XX століття вони виходили друком як польською, так і українською мовами. Зазначених практик ми не спостерігаємо у Харкові, де інформація про правила спорудження ігрових майданчиків з'явилася дякуючи іноземцям та поширювалася завдяки наявності у місті зразка для будівництва аналогів.

В обох населених пунктах футбольна інфраструктура поступово ставала частиною бізнес-проектів, мета яких полягала в отриманні прибутку від експлуатації відповідних майданчиків. Задля цього футбольні поля будували у комплексі з найбільш перспективними – тенісними. Це, як правило, приносило прибуток, адже корти регулярно орендувалися місцевими жителями – шанувальниками активного відпочинку. У Львові футбольні майданчики поєднували ще й із треками для вело- і мотоперегонів, що пояснюється реалізацією вказаних інфраструктурних проектів у ті часи, коли футбол ще не користувався великою популярністю серед містян.

Наприкінці XIX століття у Львові й Харкові не було можливості придбати або виготовити інвентар і екіпіровку для футболу. Наприклад, м'ячі, якими користувалися команди, були імпортованими – привезеними з Великої Британії або ж з Відня. Та вже на початку минулого століття в обох містах з'явилися об'єкти торгівлі й майстерні, де можна було придбати чи виготовити все необхідне для гри. Знання про ці вироби поширювалися у містах завдяки не лише завезеним із-за кордону зразкам, а й публікаціям, в яких описувалося, що представляв собою той чи інший спортивний інвентар. Втім, варто зазначити, що вказаний товар на той час не був ходовим, про що свідчить відсутність його реклами у львівських і харківських газетах.

Література

1. Бондаренко А. Не бруківкою єдиною: історія промислового Львова. 2018. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/ne-brukivkoiu-iedynoiu-istoriia-promyslovoho-lvova> (дата звернення: 30.06.2022)
2. Войтюк В. Про важкі перші кроки футбольного малюка в Львові та Кракові. *Sportarena*. 2016. URL: <https://sportarena.com/football/kadri-z-istoriyi-kadri-szesc-1/> (дата звернення: 30.06.2022)
3. Грот Ю. И. 100 лет харьковскому футболу. Харьков: Золотые страницы, 2008, 432 с.
4. Історія зародження та розвитку футболу у Львові – «...тільки ві Львові!». URL: <http://galsports.com/news/istoriya-zarodzhennya-ta-rozvytku-futbolu-u-lvovi-tilky-vi-lvovi/48899.aspx> (дата звернення: 30.06.2022)
5. Лаврівський В. Копана (Association Football). Львів: Друкарня «Уділова», 1900, 18 с.
6. Мандзюк Д. Копаний м'яч. Коротка історія українського футболу в Галичині. 1909–1944. Львів: Вид-во Старого Лева, 2017, 416 с.
7. Откуда родом. Объединяя поколения. URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/search/node/%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D1%8B> (дата звернення: 30.06.2022)
8. Харьковский ипподром. URL: <https://zabytki.in.ua/ru/430/kharkovskii-ippodrom> (дата звернення: 30.06.2022)
9. Южный край, 1910, 8 май.
10. Яремко І. Минає 115 років відтоді, як у Львові був забитий перший гол. Львівська пошта. 2009, №75(813). URL: <https://lvivpost.net/sport/n/4987> (дата звернення: 30.06.2022)
11. Datatowel.in.ua : демографія, економіка, електоральна географія України. URL: <https://datatowel.in.ua/pop-composition/language-cities-1897> (дата звернення: 30.06.2022).
12. Державний архів Харківської області.

References

1. Bondarenko A. Ne brukivkoiu yedynoiu: istoriia promyslovoho Lvova [Not a single cobblestone: the history of industrial Lviv]. 2018. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/ne-brukivkoiu-iedynoiu-istoriia-promyslovoho-lvova> (In Ukrainian).
2. Voitiuk V. Pro vazhki pershi kroky futbolnoho maliuka v Lvovi ta Krakovi. [About the difficult first steps of a football kid in Lviv and Krakow]. *Sportarena*. 2016. URL: <https://sportarena.com/football/kadri-z-istoriyi-kadri-szesc-1/> (In Ukrainian).
3. Grot Yu. I. 100 let kharkovskomu futbolu [100 years of Kharkiv football]. Kharkov: Zolotyie strannitsy, 2008, 432 s. (In Russian).
4. Istorii zarodzhennia ta rozvytku futbolu u Lvovi – «...tilky vi Lvovi!» [The history of the origin and development of football in Lviv – "... only in Lviv!"]. URL: <http://galsports.com/news/istoriya-zarodzhennya-ta-rozvytku-futbolu-u-lvovi-tilky-vi-lvovi/48899.aspx> (In Ukrainian).
5. Lavrivskij V. Kopana (Association Football) [Kopana (Association Football)]. Lviv: Drukarnia «Udilova», 1900, 18 s. (In Ukrainian).
6. Mandziuk D. Kopanyi miach. Korotka istoriia ukrainskoho futbolu v Halychyni. 1909–1944 [Kick the ball. Short history of Ukrainian football in Galicia. 1909–1944]. Lviv: Vyd-vo Staroho Leva, 2017. 416 s. (In Ukrainian).
7. Otkuda rodom. Obedinyaya pokoleniya [Where are you from? United generations]. URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/search/node/%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D1%8B> (In Russian).
8. Kharkovskiy ippodrom [Kharkiv hippodrome]. URL: <https://zabytki.in.ua/ru/430/kharkovskii-ippodrom> (In Russian).
9. Yuzhnyy kray [South land], 1910, 8 may. (In Russian).
10. Iaremko I. Mynaie 115 rokiv vidtodi, yak u Lvovi buv zabytyi pershyi hol. Lvivska poshta [115 years have passed since the first goal was scored in Lviv. Lviv post office]. 2009, №75(813). URL: <https://lvivpost.net/sport/n/4987> (In Ukrainian).
11. Datatowel.in.ua: demohrafiia, ekonomika, elektoralna heohrafiia Ukrainy [Datatowel.in.ua: demography, economy, electoral geography of Ukraine]. URL: <https://datatowel.in.ua/pop-composition/language-cities-1897> (In Russian).
12. Derzhavny`j arxiv Xarkivs`koyi oblasti [State archive of Kharkiv region]. (In Ukrainian).

УДК 930.2:82-6:929]:025.15:027.7:378.4(477.54-25) DOI: 10.26565/2227-6505-2022-34-06

**РАВЕННСЬКІ ЛИСТИ ФЕДОРА ШМІТА З КОЛЕКЦІЇ РУКОПИСІВ ЦНБ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА.****М. Є. Домановська**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
marina.domanovska@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>**І. І. Кононенко**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
koniryana@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6981-9418>

Метою статті є аналіз і публікація листів професора Харківського університету Федора Шміта (1877 – 1937?) з колекції рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Методологію дослідження становлять принципи історизму та об'єктивності, втілені шляхом застосування спеціально-історичних методів, зокрема хронологічного, компаративного, а також методу внутрішньої та зовнішньої критики джерел.

Наукова новизна. Вперше публікуються листи Федора Шміта до нареченої Павли Шпер (березень 1904 р), що зберігаються в бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Досліджено зміст особистого листування вченого та подальше значення в його творчості вивчення равеннських пам'яток, здійсненого в березні 1904 р.

Висновки. В дослідженні визначено значення листів Федора Шміта з фондів ЦНБ як для реконструкції біографії вченого, так і для оцінки його візантиністичного спадку. Особисте листування презентує вивчення вченим візантійських пам'яток Равенни, результати якого представлені в його роботах харківського періоду. Розшифрований текст листів і прокоментовані уривки. Здійснена на сьогодні перша і поки що єдина публікація рукописного спадку Федора Шміта, виявлена в харківських бібліотеках та архівосховищах.

Ключові слова: Федір Шміт, візантиністика, Равенна, Харківський університет, особисте листування.

Purpose of the article. The article represents an analysis and publication of the letters of Kharkiv University professor Fedir Shmit (1877–1937?) held in the manuscript collection of the Central Academic Library of V. N. Karazin Kharkiv National University.

Methodologically, the study is based on the principles of historicism and objectivity and employs a variety of special historical methods, including chronological, comparative, and the method of internal and external source criticism.

Academic originality. Fedir Shmit's letters to his fiancée Pavla Shper from the library of V. N. Karazin Kharkiv National University, dating to March 1904, are published for the first time. The author analyzes the contents of the scholar's personal correspondence and the importance of his study of Byzantine artifacts and monuments in Ravenna, undertaken in March 1904, for his subsequent work.

Conclusions. The article outlines the significance of Fedir Shmit's letters from the CAL collection both for reconstructing the scholar's biography and for assessing his contribution to Byzantinology. Personal correspondence throws light on Shmit's study of Byzantine remains in Ravenna, the results of which are presented in the works of his Kharkiv period. The author deciphers the letters and provides commentary on individual fragments. The article represents the first publication of Fedor Shmidt's manuscript legacy preserved in Kharkiv's libraries and archives.

Keywords: Fedir Shmit, Byzantine studies, Ravenna, Kharkiv University, personal correspondence.

3 (15) травня 2022 р. – 145 років від дня народження Федора Івановича Шміта (1877–1937?), професора Харківського університету, академіка ВУАН, візантиніста, мистецтвознавця, музеєзнавця, археолога, пам'яткоохоронця, дослідника психології дитячої художньої творчості.

До Харківського університету Федір Шміт був призначений 1912 р. на посаду професора кафедри історії та теорії мистецтв, вже маючи досвід тривалого наукового стажування в Російському археологічному інституті у Константинополі (РАК) (1901–1904), викладання давніх мов у Петергофській гімназії імені Олександра II (1904–1908), а також роботи на посаді наукового секретаря РАК (1908–1912), одного з провідних центрів світової візантиністики початку ХХ століття.

Вітаючи приїзд вченого до Харкова, Микола Сумцов писав: «Можна з впевненістю сказати, що Ф. І. Шміт за кількістю та внутрішніми перевагами вчених праць належить до числа кращих сучасних знавців візантійського мистецтва» [4]. Для університетської громадськості призначення Федора Шміта на кафедру теорії та історії мистецтв було передусім пов'язано з очікуванням продовження традицій дослідження пам'яток візантійського та давньоруського мистецтва, викладання мистецтвознавчих курсів та організації масштабної музейної роботи, започаткованих Єгором Редіним. Слід з впевненістю зазначити, що вчений повною мірою виправдав такі сподівання і, на відміну від багатьох своїх колег, навіть започаткував відому мистецтвознавчу наукову школу.

Впродовж харківського періоду (1912–1921 рр.) Федір Шміт опублікував понад 30 наукових праць і рецензій [6, с. 297]. Переважна більшість публікацій присвячена передусім мозаїкам візантійських храмів та Софійському собору в Києві. Так, мозаїкам равеннських церков вчений присвятив дві публікації в журналі «Светильник» у 1914 та 1915 рр. [6, с. 298]. З огляду на те, що у списку його наукових праць за попередні роки відсутні дослідження пам'яток італійського мистецтва, можна припустити, що матеріали для цих робіт вчений збирав під час подорожі Італією навесні 1904 року.

1987 р. співробітницею відділу рукописів та рідкісних видань Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Іриною Морозовою (Кононенко) були виявлені 33 листівки, надіслані Федором Шмітом своїй нареченій Павли Шпер з Равенни до Петербурга [2]. Ймовірно, ці листівки були передані самим вченим до зібрання фотографій бібліотеки Музею красних мистецтв і старожитностей Харківського університету [2; 5, с. 70]. Слід зазначити, що це, на жаль, його єдиний рукопис, що зберігається в фонді університетської бібліотеки. Однак ці листи – сторінка не лише особистого життя науковця, а й епізод з історії української візантиністики, оскільки серед основних завдань перебування Федора Шміта в Італії було дослідження пам'яток візантійського мистецтва в Равенні.

Велике закордонне турне Грецією, Італією, Німечиною Федір Шміт здійснив 1903–1904 рр. під час наукового стажування в Російському археологічному інституті в Константинополі. В Італії він відвідав Барі, Катанію, Сиракузи, Чефалу, Монреале, Рим, де вивчав рукописи у Ватиканській бібліотеці, а також Равенну [3, с. 21].

Донька вченого Павла Шміт у своїй неопублікованій книзі «Жизнь Федора Ивановича Шмита», писала: «Наречена чекала свого нареченого довгі п'ять років, поки він їздив, дивився, навчався, працював і писав їй листи зі штемпелями різних міст, сповнені захоплених описів краси Константинополя, Греції та Італії, сповнені розповідей про свою роботу (як же шкода, що ці листи не збереглися)»¹. Втім, як вже зазначалося, частина цих листів зберігається в фонді бібліотеки Каразінського університету, а саме листи, написані з Равенни, на поштових листівках з видами міста та його пам'яток. Кожен лист є комплектом листівок з зображеннями архітектурних споруд (загалом 33 аркуші).

Равеннські листи Федора Шміта до майбутньої дружини Павли Шпер цікаві не лише як зразок приватного листування представника інтелігенції початку ХХ ст. Суто наукові враження від відвідин італійського міста вдало поєднуються з емоціями та роздумами емоційного юнака. Показово, що такий теплий ліричний тон притаманний і науковим студіям Федора Шміта. Суто

¹ Примітка І. Кононенко: ознайомитися з цим рукописом мені дозволила онука вченого Тетяна Бурлакова, за що я їй безмежно вдячна

діловий виклад легко переходить на сарказм як, наприклад, у рецензії на книгу Ю. Курта про равеннські мозаїки, що завершується їдкою фразою «ціна в 12 марок = 6 р. за таку макулатуру має бути визнаною надмірно високою» [7].

В період написання листів до нареченої, він був автором лише трьох опублікованих робіт, в тому числі й статті «Мозаики и фрески Кахрие-Джами» [6]. Професор Харківського університету за кафедрою історії церкви Іосиф Бродович в своїй рецензії пізніше зазначав: «Дослідження Ф. І. Шміта рясніють цінними спостереженнями, новими поглядами, від них віє свіжим, оригінальним, в них немало виправлень чи доповнень до праць попередників... Написані вони майстерно: ясно, красиво, захоплююче; мовою майже бездоганною в літературному плані, що дивно гармоніює з характером предмету: в мові немає жодної зайвої фрази, навіть жодного зайвого слова» [1, с. 376]. Монографія Федора Шміта, присвячена Кахріє-Джамі, вийшла друком 1906 р., а альбом було надруковано в Мюнхені лише п'ять років по тому. Проте ці праці вченого не втратили значення, на чому наголосив Пол Ундервуд у роботі, що вийшла по завершенні багаторічних робіт з укріплення мозаїк та фресок церкви Спасителя у монастирі Хора, більш відомому під турецькою назвою Кахріє-Джамі [10, р. 6].

Друкуючи листи візантиніста-мистецтвознавця з Равенни, сподіваємося, що ця публікація допоможе ототожнити з наведеними поштовими листівками їм подібні, підписані ініціалами Федора Шміта наприкінці кожного повідомлення. Знахідка решти листів змогла б надати візантиністам вельми цікавий матеріал – своєрідні щоденні записки історика мистецтва, який з таким захопленням досліджував ранньосередньовічні пам'ятки Італії.

Більшість листівок – фотографії равеннських пам'яток авторства Луїджі Брандоліні, відомого видавця та фотографа. Разом з братом Ахілле Луїджі Брандоліні друкував листівки у Равенні на Via Кавур 41, а потім на Via Кавур 61 наприкінці XIX – на початку XX ст. Їхній бізнес мав назву: Fotografia Artistica Romagnola dei F.lli Achille e Luigi Brandolini [8]. Також в колекції присутні листівки з фотографіями Равенни авторства Л. Річчі, італійського фотографа кінця XIX ст. [9].

В листах, що публікуються, дореволюційна російська орфографія та авторська пунктуація замінені на сучасну.

Листівка № А.VIII. Зображення: Фортеця Rocca Brancaleone, XV ст. Равенна.

На звороті: Мне ужасно досадно, что я не попал в San Marino. Мне ужасно хотелось бы повидать это независимое государство. Мы туда с тобой поедим когда-нибудь. Я ужасно много мечтаю теперь, и это нездорово. Я тешусь мечтами, хотя знаю, что многие из них вряд ли когда осуществляются. Положим, мечты, довольно скромные, но все же ужасно глупые, часто детские. Проходя по площади Равенны, я вдруг замечтался, какие бы я уничтожил домики неказистые и некрасивые одной стороной и построил бы стильный дворец. Непременно бы меня sindaco (головой) избрали, а ты бы принимала, как первая дама ...

Листівки № В. I–В. V.

В I. Зображення: Мавзолей Галли Плацидії, V ст. Равенна.

Напис: Vista Panoramicamente col Mausoleo di Galla Placida.

№ 10140 Stab. Grafico Sternfeld. Venezia. Ed. Luigi Brandolini. Ravenna.

На звороті:

15.III. 1904.

Дорогая моя.

Приехал в 4 часа в Равенну и точно шалый хожу. Так хорошо.

Чистенький тихий маленький городок. Старый-престарый, но такой аппетитный – бывают иногда такие чистенькие аппетитные старушки.

Я видел только одну церковь – S. Vitale – и потому начинаю карточки с серии В. Посмотри на эти карточки, и ты сразу поймешь, почему я в таком восторге. Это такая Византия, что с Салоникой может сравниться. Очень просто, что может. Византия готическая!

Листівка В. II. Зображення: Базиліка Сан-Вітале, VI ст. Равенна.

На звороті: И жители города такие все чистенькие и благоприличные. Женщин красивых много – даже старухи не отвратительные ведьмы, как в Неаполе.

Гостиницу я нанял хорошую, чистую, и недорогую (1.50 фр[анков] в сутки – а комната громадная, с солнцем, двумя кроватями и т. д. Тут всюду либо две кровати, либо широченные двуспальные, и я очень конфужусь всякий раз перед горничными).

В Foligno и Римини я был равнодушен к гостинице – одну-две ночи где угодно можно провести.

Листівка В. III. Зображення: Базиліка Сан-Вітале, VI ст. Равенна.

На звороті: Но в Равенне я останусь до субботы, т. е. пять ночей. Ужасно много будет работы. Тут такая масса памятников, что страх разбирает.

В одном этом San Vitale на день хватит. А одних знаменитых церквей кроме San Vitale еще полдюжины.

Погода, сегодня, по крайней мере, хорошая, и, я надеюсь, такую и продержится. Впрочем, и дождь не беда – все близко, под боком. Кроме одного только Sant Apollinare in Classe, куда я завтра или в первый же хороший день отправлюсь непременно.

Листівка В. IV. Зображення: Аспіда базиліки Сан-Вітале, VI ст. Равенна.

Из Римини я уехал такой злой, в таком отвратительном настроении, что гадко вспомнить. Солнца не было. А как только появилось солнце – сразу опять сияю. Как я буду жить в Петербурге зимой? Или ты мне будешь заменять солнце так, что я и замечать не буду, есть ли другое солнце на небе или нет?

В Равенну мы с тобою поедем как-нибудь. Нельзя не влюбиться в нее. Она такая симпатичная. Города Севера вообще чисты все, но это такая прелесть Равенна, что всем другим десять очков вперед дает. Я, как видишь, влюблен, хотя ты и просила не влюбляться.

Листівка V. Зображення: Внутрішній інтер'єр базиліки Сан-Вітале, VI ст. Равенна.

На звороті: В Равенне родилась Франческа да Римини², в Равенне умер Данте и его могила до сих пор тут. Равенна город Феодорика, короля остготского, знаменитого в Нибелунгах Дитриха v. Raben или von Bem³.

Воспоминаний, как видишь, много и притом они все более или менее поэтичны. А меня, sentimentalного немца, хлебом не корми, а рассказывай мне о смерти Данте или о детстве Франчески.

Крупнейший из новых поэтов Италии Gabriele d'Annunzio⁴ написал очень эффектную трагедию «Francesca da Rimini»⁵. Дузе⁶ создала роль Франчески. Но мне трагедия мало нравится – не нравится сама... [текст письма обрывается]

Листівки № С. I–С. IV.

Листівка С. I. Зображення: Мавзолей Галли Плацидії, V ст. Равенна.

Равенна 17.III. 1904.

Дорогая моя.

С необыкновенным усердием продолжаю ходить по Равенне с записною книжкою в руке. Осмотрел еще не все, но уже почти все, все главнейшее. Я думаю, что завтра окончу осмотр. Но беда моя: пасха. Завтра у них тут страстной четверг. Ехать в Болонью в страстную пятницу не имеет смысла. Все равно: все будет закрыто, что мне нужно. Придется, значит просто «ожить». Ну, а «ожить» мне выгоднее в Равенне, где я трачу по 5 фр[анков] в сутки (т. е. меньше 2 р[ублей]), чем в Болонье, где пришлось бы...

² Франческа да Римині – відома своєю трагічною участю, оспівана у поетичних творах донька Гдвідо да Полента, властителя Равенни кінця XIII ст. Першим її біографію розповів Дж. Боккаччо (1313–1375) у коментарі до «Божественної комедії» Данте (1265–1321). Відомими творами, сюжетом для яких слугувала доля Франчески є трагедія Г. Д'Аннунціо «Франческа да Римині», опера Дж. Россіні та симфонічна фантазія П. І. Чайковського під тією ж назвою.

³ Теодорих I Великий, король остготів (493–526).

⁴ Д'Аннунціо Габріеле (1863–1938) – італійський письменник та драматург.

⁵ Опера «Франческа да Римині» поставлена на сцені римського театру «Костанці» 1902 р.

⁶ Дузе Елеонора (1858–1924) – італійська актриса.

Листівка С. II. Зображення: Мавзолей Галли Плацидії, V ст. Равенна.

На звороті: тратить 7 фр[анков] или 8 в сутки. Так что я предполагаю тут остаться до субботы, а, может быть, и до воскресенья. Глупо только то, что, если ты послушалась меня и пишешь 14, 15, 16, 17 в Болонью, твои письма начнут приходить уже 17-го вечером или, самое позднее, 18 утром, т. е. завтра, в четверг. Они будут приходить 18, 19, 20, 21, а я их получу все зараз в понедельник. Таким образом, я лишу себя наслаждения ожидания: «вот и завтра пойду на почту и опять получу письмо». Милый друг, ты смеешься над моим ребячеством, мне не до смеху. Единственную мою...

Листівка С. III. Зображення: Мавзолей Галли Плацидії, інтер'єр, V ст. Равенна.

На звороті: настоящую радость, твои письма, я желаю смаковать, понемногу наслаждаться. И наконец: ведь это такое невинное удовольствие!

В Равенне ужасно чувствуется уже север. Сегодня целый день – серый и холодный. Настолько холодный, что я чуть-чуть пальто не надел. А ведь здесь уже 30 марта! Деревья еще не зелены. Зима совсем. Что-то дальше будет?

Мне скучно и скучно. Все та же скучная работа с Григороу⁷, все та же беготня по памятникам, все те же черные-пречерные мысли. Мне холодно, мне скучно. Ни души кругом. Молчи без перерыва.

Когда все это кончится, когда я опять буду в Петербурге...

Листівка С. IV. Зображення: Мавзолей Галли Плацидії. Мозаїка «Добрый пастир», V ст. Равенна – Емілія.

На звороті: ... буду с тобою, я буду рад опыту этой зимы. Если я теперь за эту зиму не рехнулся, значит – у меня мозги крепкие и впредь бояться нечего.

Как видишь, я опять хнычу. Ты не – – – [пропуск] впрочем, ты так привыкла к моему нытью, что, наверное, и беспокоиться не станешь.

В сущности, я ужасно жалкий субъект, что ною постоянно. Я сам себе противен невероятно: бесхарактерность, доведенная до предела.

И так далее. И так далее. Старые песни.

Прощай. Не сердись на меня.

Весь твой Ф. Ш.

Листівка С. V. Зображення: Баптистерій Сан-Джованні ін Фонте, IV–V ст. Равенна.

18 го марта 1904.

На звороті: Я вчера вечером закончил письмо, думая, что сегодня утром снесу его на почту.

Но сегодня утром снести письмо на почту оказалось невозможным, ибо шел ... густой снег. Да! Снег! Целую зиму я не видал снега, так пришлось его увидеть теперь в марте месяце, 18го марта! Это что-то неслыханное. Право, можно подумать, что я в Петербурге, а не в Италии. Конечно, снег моментально на земле превращается в кашу. Ходить невозможно. Я заблокирован.

Как это весело – ты себе и представить не можешь. Сиди, значит, в гостинице, ...

Листівка С. VI. Зображення: Інтер'єр баптистерія Сан-Джованні ін Фонте, IV–V ст. Равенна.

На звороті: ... где нет ни книг, ни газет даже. Сиди и гляди на крупные хлопья снега, на кашу на пустынной улице, на серое низкое небо. Сиди и жди, пока этой прелести не заблагорассудится кончиться наконец.

Ах, как это весело! Как это весело! Так весело, что хочется от восторга повеситься, чтобы только не видеть ничего, да не слышать шум капающей с крыш воды.

Горничная сидит где-то в соседней комнате и тянет монотонную унылую гнусавую песню, от которой становится еще веселей. Она повторяет...

⁷Никифор Григора (близько 1295 – близько 1360) – візантійський вчений гуманіст, історик, богослов.

Листівка С. VII. Зображення: Баптистерій, VI ст. Равенна.

degl' ortodossi (S. Giovanni in fonte) [приписка Шміта].

На звороті: ... один и тот же мотив раз 10 уже и, наверное, повторит его еще столько же. Каждую четверть часа на соседней колокольне поднимается трезвон. Все это прямо бьет по нервам. Четверть за четвертью летит в вечность, а я все сижу и смотрю на слякоть, да на серое небо. Это называется жизнью. Что за нелепость, что за гнусность. Я бы хотел уничтожить и эти часы, и эту горничную, и самого себя, и весь мир.

Принесли газету. Аршинные телеграммы из Лондона о том, что говорят газеты там. Подлю и под ... [пропуск]...

Листівка С. VIII. Зображення: Баптистерій аріан, кінець V – початок VI ст.

5. Maria in Cosmedini [приписка Шміта]

На звороті: ... его и не почувствовала. После этого трактата последовали такие завоевания, что Россия стала еще могущественнее, еще сильнее. Весь Туркестан и т[ак] д[алее] и т[ак]д[алее] были взяты почти непосредственно после этой «ужасной» войны всей Европы против России. Англия, Франция, Италия, Турция нагрянули на нас⁸, а чего достигли? Достигли того, что разрушили после отчаянных усилий один русский городок, Севастополь! Есть чем гордиться, воистину!

Фу, как я зол. Я до того зол, что мне физически мучительна эта злость. Зол на всех и на вся.

Листівка С. IX. Зображення: Базиліка Сант-Аполлінаре-Нуово, кінець V – початок VI ст. Равенна.

На звороті: Вчера за обедом у меня был длинный разговор. Завсегдатаи ресторана конечно, при виде нового лица, немедленно разузнали, кто я. И узнав, что я русский, немедленно стали меня расспрашивать. Я не понимаю этих людей. Мы в России, напр[имер], мало знаем об Испании. Но мы и не интересуемся Испанией, а если бы заинтересовались, то немедленно постарались бы ее узнать. Немедленно газеты бы занялись ею, немедленно появились бы книги, в которых была бы рассказана и история Испании, и ее география, и все прочее.

Россия стоит со времен Наполеона I, т. е. сто лет уже, в центре политической...

Листівка С. X. Зображення: Інтер'єр базиліки Сант-Аполлінаре-Нуово, кінець V – початок VI ст. Равенна.

На звороті: ... системы Европы. Одно время, с 1815 года и до самой Крымской войны, Россия главенствовала в пресловутом Священном Союзе и, значит, играла первую роль в Европе. И теперь к России в Европе никто не относится равнодушно: ее боятся, ее ненавидят, ее любят – но равнодушно к ней никто не относится.

Россия всюду возбуждает жгучий интерес. И ... все-таки ее никто не изучает, никто не знает. Газеты печатают невозможнейшую ерунду, книг о России нет. Знают Россию немного – французы, знают ее – англичане и немцы. Но знающие люди точно боятся поделиться...

Листівка С. XI. Зображення: Церква Сант-Аполлінаре-Нуово. Стіна головного нефу праворуч, кінець V – поч. VI ст. Равенна.

На звороті: ... своими сведениями. Газеты не желают воспользоваться трудами о России.

Я читал немецкие и английские книги о России. Прекрасные дельные сочинения (особенно английское Wallace)⁹, в которых сообщаются прекрасные точные сведения о России. Об этих книгах никто и не вспоминает. А печатают ерунду.

В Италии же об России ровно ничего не знают. И когда рассказываешь здешним интеллигентам о том, что у нас делается, сравниваешь немного наши порядки и здешние, то они все ахают, точно откровение им сделано.

⁸ Мається на увазі Кримська війна (1853–1856) між Росією та коаліцією у складі Великої Британії, Франції, Туреччини та Сардинії за панування на Близькому Сході та Балканах.

⁹ Воллес (Уоллес) сер Дональд Маккензі (1841–1919) – англійський письменник останньої третини XIX ст., автор творів про Російську імперію.

Листівка С. XI в. Зображення: Портрет імператора Юстиніана (мозаїка базилики Сант-Аполлінаре-Нуово), кінець V – початок VI ст. Равенна.

На звороті: Процессы тут идут без конца. Пока стоит министерство – все его хвалят. Только свалят его, чуть не все министры оказываются ворами и взяточниками. Начинают их судить и т. д. Как раз теперь кончился процесс морского министра Беттоло, которому доказали, что он украл миллионы, и который ... остался безнаказанным. Тянется процесс министра нар[одного] просвещ[ения] Нази, который уворовал черт знает сколько. Первый министр нынешний Джолитти в свое время должен был бежать из Италии...

Листівка С. XII. Зображення: Базилика Сант-Аполлінаре-ін-Классе, VI ст. Равенна.

На звороті: ... потому что ему угрожала тюрьма за воровство. И т. д. И т. д.

Этого никто как-то не замечает всего. Никто из подобных фактов не делает того простого вывода, что значит парламентское устройство не есть верное средство чтобы устранить злоупотребления.

Но, может быть, парламентское устройство устраняет полицейский произвол? Да ничуть. Ибо кровавых усмирений бунтов, всевозможных арестов, политических убийств и т. д.

Листівка С. XIII. Базилика Сант-Аполлінаре-ін-Классе, VI ст. Равенна.

На звороті: ... тут не оберешься. То же, что и у нас, ничуть не лучше.

А если парламент ничуть не гарантирует граждан, то незачем утешаться фразами о мнимой свободе. Газеты, неудобные правительству и тут конфискуются, люди неудобные правительству и тут арестуются административным порядком (не судебным) за «анархическую пропаганду» и т. д. Свобода – фраза и тут.

Значит, выгоды конституции сомнительны. А...

Листівка С. XIV. Зображення: Базилика Сант-Аполлінаре-ін-Классе – інтер'єр, VI ст. Равенна.

На звороті: ... невозможность и пагубность конституции для России несомненны. К чему, значит, России конституция?

Мне кажется, что все это логично, ясно, просто, так, что проще и яснее и быть ничего не может. А они тут удивляются. Им все это и в голову не приходило.

Я уж много раз здесь в Италии имел случай говорить все это. И я думаю, что капельку пользы я этим приношу. Надо итальянцам отдать справедливость, что, когда им говоришь спокойно и с фактами в руках, они слушают точно лекцию, и их вопросы...

Листівка Д. I. Зображення: Равенна. Підземелля та баптистерій православних, VI ст. Равенна.

На звороті: ... показывают, что они вникают в дело.

И так как их вражда к России основана не на инстинктивном чувстве, как у англичан, а на ложных или недостаточных сведениях, то, разрушая предрассудки, разрушаешь и эту вражду.

Последний вопрос и вчера опять был: а как же еврей? Но вчера у меня ответ был под рукою: я развернул газету и прочитал телеграмму из Нью-Йорка о том, что где-то в Арканзасе опять американцы линчировали с десяток негров. Культурные американцы, которые осмели... [пропуск]

Листівка Д. III. Зображення: Церква митрополита. Пастирський трон св. Массіміана.

На звороті: ...вообще престокая скотина.

И еще. Евреев избивают, потому что они высасывают народ. И это факт, что они высасывают народ, факт неоспоримый. А китайцы имеют только тот недостаток, что они довольствуются такою платой, при которой белый рабочий дохнет с голоду. Они не высасывают, они только конкурируют. И уж если кого оправдывать, то конечно скорее наших хохлов, чем культурных американцев.

Я не знаю, к чему я тебе пишу содержание моих вчерашних речей. От...

Листівка Д. IV. Зображення: Ахієпіскопський палац, VI ст. Равенна.

На звороті: ... нечего делать, засел и пишу. И боюсь, что опять с этим несчастным еврейским вопросом рассержу тебя. Впрочем, я ведь не смог бы скрыть навсегда свой взгляд на дело. Прорвалось бы все равно. И лучше пораньше, чем потом. Лучше, чтобы поменьше было сюрпризов впоследствии.

Прощай. Все еще идет снег. Я бы и еще писал. Но карточки приходят к концу.

Прощай. Весь твой Ф. Ш.

Листівка III. Зображення: Фасад церкви Св. Фредіано, XIII ст. Лукка.

...новые красоты и сердце наполняется все новым восторгом. Тут устаешь здорово. А особенно утомляют, конечно, все эти экскурсии в Самаре, Стяве, Пьяно, в Лукку. Тут ведь настоящая Италия, мягкая, дивно прекрасная, поющая, ласковая. Что за язык, это тосканское наречие! Говорят – точно музыка! И храмы их – тоже музыка! И природа – музыка! Такой роскоши растительности (тут не только виноград сам рвешь и ешь, тут фиги сам рвешь, да персики!), такого разнообразия и представить я себе никогда не мог. Чудеса, да и только! А море! Сегодня синее, а завтра зеленое, бело...

Литература

1. Бродович И. А. О трудах Ф.И. Шмита по истории византийского искусства. *Журнал Министерства Народного просвещения*. 1912, ч. 42, № 12. С. 376-401.
2. Морозова И. И. Находка в библиотеке. *Время*, 1987, 3 июня. С. 4.
3. Сиволап Т. Е. Страницы биографии Ф. И. Шмита по архивным источникам. *Собор лиц: Сборник статей* / Под ред. М. Б. Пиотриовского, А. А. Никоновой. СПб., 2006. С. 17-32.
4. Сумцов Н. Труды Ф. Шмита по истории искусства: Отзыв, составленный проф. Н. Сумцовым по поручению факультета. X., 1912. 10 с.
5. Филиппенко Р. И. Ф. И. Шмит – заведующий музеем изящных искусств и древностей Харьковского университета. *Вопросы музеологии*. 2016. № 1. С. 69-77.
6. Шмит П. Ф. Список печатных работ Федора Ивановича Шмита (1877–1941). *Византийский временник*. 1976. Т. 33 (62). С. 297-300.
7. Шмит Ф. И. Рецензия на: Dr. Julius Kurth, Die Wandmosaiken von Ravenna. *Византийский временник*. 1914. Т. XXI. Вып. 1–2. Отд. II. С. 6-7.
8. Luigi Brandolini. Ravenna, Italy (Publisher, Photographer). URL: <https://www.doaks.org/research/library-archives/dumbarton-oaks-archives/collections/ephemera/names/luigi-brandolini>.
9. The V&A – the first museum to collect the art of photography. URL: <https://collections.vam.ac.uk/item/O1346337/photograph-ricci-1>.
10. Underwood P. A. The Kariye Djami. New York, 1966. Vol. I. P. VI. 355 p.

References

1. Brodovich I. A. O trudah F. I. Shmita po istorii vizantijskogo iskusstva [About the works of F. I. Schmitt on the history of Byzantine art]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo prosveshcheniya [Journal of the Ministry of Public Education]*. 1912, Part. 42, № 12. S. 376-401. (in Russian).
2. Morozova I. I. Nahodka v biblioteke [Find in the library]. *Vremya [Time]*, 1987, 3 iyunya [3 june]. S. 4. (in Russian).
3. Sivolap T. E. Stranicy biografii F. I. Shmita po arhivnym istochnikam [Pages of the biography of F. I. Schmit according to archival sources]. *Sobor lic: Sbornik statej / Pod red. M. B. Piotriovskogo, A. A. Nikonovoj [Cathedral of persons. Digest of articles / Ed. M. B. Piotrovsky, A. A. Nikonova]*. SPB., 2006. S. 17-32. (in Russian).

4. Sumcov N. Trudy F. Shmita po istorii iskusstva: Otzyv, sostavlennyj prof. N. Sumcovym po porucheniyu fakul'teta [Works of F. Schmitt on the history of art: Review compiled by prof. N. Sumtsov on behalf of the faculty.]. H, 1912. 10 s. (in Russian).
5. Filippenko R. I. F. I. Shmit – zaveduyushchij muzeem izyashchnyh iskusstv i drevnostej Har'kovskogo universiteta [Schmit – Head of the Museum of Fine Arts and Antiquities of Kharkov University]. *Voprosy muzeologii* [Questions of Museology]. 2016. № 1. S. 69-77. (in Russian).
6. Shmit F. I. Spisok pechatnyh rabot Fedora Ivanovicha Shmita (1877–1941) [List of printed works of Fyodor Ivanovich Shmit]. *Vizantijskij vremennik* [Byzantine time]. 1976. Vol. 33 (62). S. 297-300. (in Russian).
7. Shmit F. I. Recenziya na: Dr. Julius Kurth, Die Wandmosaiken von Ravenna. *Vizantijskij vremennik* [Byzantine time]. 1914. Vol. XXI. Issue 1-2. Part. II. S. 6-7. (in German).
8. Luigi Brandolini. Ravenna, Italy (Publisher, Photographer) URL: <https://www.doaks.org/research/library-archives/dumbarton-oaks/archives/collections/ephemera/names/luigi-brandolini>. (in English).
9. The V&A – the first museum to collect the art of photography. URL: <https://collections.vam.ac.uk/item/O1346337/photograph-ricci-1>. (in English).
10. Underwood P. A. The Kariye Djami. New York, 1966. Vol. I. P. VI. 355 p. (in English).

УДК 027.7:378.4(477.54-25):025.177:75.071.1

DOI: 10.26565/2227-6505-2022-34-07

**КНИЖКОВІ ШЕДЕВРИ МИКОЛИ СЕМЕНОВИЧА САМОКИША
У ЦЕНТРАЛЬНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ
КАРАЗІНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Н. В. Проць

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
prots77natahsa@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-0854-098X>

У статті проведений аналіз книжкових ілюстрованих видань культурно-мистецької спадщини видатного українського художника Миколи Семеновича Самокиша, які зберігаються у Центральній науковій бібліотеці.

***Мета дослідження** полягає у вивченні та розкритті книжкових та періодичних видань, проілюстрованих художником М. С. Самокишем. Картини художника зберігаються у багатьох музейних колекціях України і Росії та у галереях різних колекціонерів, а графічні роботи, книги і журнали, оформлені художніми ілюстраціями збагачують фонди багатьох бібліотек. Центральна наукова бібліотека Каразінського університету зберігає унікальні видання митця, які на сьогодні є бібліографічною рідкістю.*

***Методологічною основою** дослідження є проблемно-хронологічний метод, який дав змогу простежити послідовність зародження, формування та розвиток творчої діяльності М. С. Самокиша. Цей метод дозволив вивчити та проаналізувати конкретний творчий доробок художника-ілюстратора у певний проміжок часу.*

***Наукова новизна** дослідження полягає у висвітленні книжково-ілюстративних видань із фонду Центральної наукової бібліотеки. Це дозволяє популяризувати бібліотечний фонд в цілому та визначає його наукову, культурну та історичну цінність. Конкретне книгознавче дослідження розкриває особистий внесок М. С. Самокиша до розвитку книжкового мистецтва України.*

***Висновки.** М. С. Самокиш відомий, перш за все, як прекрасний майстер батального жанру, за що був нагороджений срібними та золотими медалями та удостоєний звання академіка Академії мистецтв.*

Також, слід відмітити, що М. С. Самокиш приймав участь у підготовці та створенні альбомів з українського мистецтва. Це відоме художнє видання «Из украинской старины» 1900 р. та рідкісний альбом «Мотиви украинского орнамента», який був виданий на початку ХХ ст.

Переважає ж більшість творів Самокиша була виконана у його улюбленому батальному жанрі. Так, результатом поїздки Миколи Семеновича на фронт російсько-японської війни став альбом «Война 1904–1905: Из дневника художника» виданий у 1908 р. До видання «Великая война в образах и картинах 1914–1915» 1915 р. увійшли фронтові матеріали художника. Малюнки та акварелі з натури, виконані безпосередньо на фронтах слугують своєрідним історичним документом буремних воєнних років.

Особливу увагу привертають багато ілюстровані книжкові видання, присвячені історії царської армії, військових полків, коронації царської сім'ї та інші. Викликає захоплення історичний нарис з історії великокняжого і царського полювання на Русі та в Росії. Досить вагомим є багатомним з дослідження окремих регіонів Російської імперії наприкінці ХІХ ст.

Художньо-графічні елементи книжкового оздоблення – віньетки, буквиці, заставки, кінцівки, над якими працював живописець і графік М. С. Самокиш, не тільки розкривають та доповнюють зміст книг, а й роблять видання справжніми витворами мистецтва.

***Ключові слова.** Центральна наукова бібліотека, фонди, зберігання, М. С. Самокиш, баталіст, графік, книжкові ілюстрації, український народний орнамент.*

The article analyzes the illustrated book editions of the cultural and artistic heritage of the outstanding Ukrainian artist Mykola Semenovych Samokysh, which are stored in the Central Scientific Library.

The purpose of the study is to study and disclose books and periodicals illustrated by the artist M. S. Samokish. The artist's paintings are stored in many museum collections in Ukraine and Russia and in galleries of various collectors, and graphic works, books and magazines decorated with artistic illustrations enrich the funds of many libraries. The Central Scientific Library of Karazin University preserves unique editions of the artist, which are currently a bibliographic rarity.

The methodological basis of the study is the problem-chronological method, which allowed to trace the sequence of origin, formation and development of creative activity of M. S. Samokish. This method allowed to study and analyze a specific creative work of an illustrator in a certain period of time.

The scientific novelty of the research lies in the coverage of book-illustrative publications from the fund of the Central Scientific Library. This allows you to popularize the library fund as a whole and determines its scientific, cultural and historical value. A specific bibliological study reveals the personal contribution of M. S. Samokysh to the development of book art in Ukraine.

Conclusions. M. S. Samokysh is known, above all, as an excellent master of the battle genre, for which he was awarded silver and gold medals and awarded the title of Academician of the Academy of Arts.

Also, it should be noted that M. S. Samokysh took part in the preparation and creation of albums on Ukrainian art. This is a famous art publication "From Ukrainian antiquity" in 1900 and a rare album "Motives of Ukrainian ornament", which was published in the early XX century.

The vast majority of Samokish's works were performed in his favorite battle genre. Thus, the result of Nikolai Semenovich's trip to the front of the Russo-Japanese War was the album "War 1904-1905: From the Diary of an Artist" published in 1908. The magazine "The Great War in Images and Pictures 1914-1915" of 1915 included the artist's front-line materials. Drawings and watercolors from nature, made directly on the fronts, serve as a kind of historical document of the turbulent war years.

Of particular interest are the many illustrated books on the history of the royal army, military regiments, the coronation of the royal family and others. The historical essay on the history of the Grand Ducal and tsarist hunts in Russia and Russia is fascinating. A multi-volume study of individual regions of the Russian Empire at the end of the XIX century is quite significant.

Artistic and graphic elements of book decoration - vignettes, letters, screensavers, endings, which worked on the painter and graphic artist M. S. Samokish, not only reveal and supplement the content of books, but also make publications real works of art.

Key words: Central Scientific Library, collection, preservation, M. S. Samokish, battle painter, graphic artist, book illustrations, Ukrainian folk ornament.

Звернення до теми дослідження пов'язане з вивченням культуротворчої діяльності українського митця кінця XIX – початку XX ст. Миколи Семеновича Самокиша. У його творах знайшли своє відображення реалії різних епох – царської та радянської. Тому праці художника і сьогодні викликають неподільний інтерес та відносяться до ряду важливих історично-мистецьких артефактів української культури.

Постать видатного майстра батального мистецтва М. С. Самокиша, приковує увагу дослідників не одного століття [25]. Мистецтвознавці аналізують художньо-реалістичну творчість художника, яка припадає і на царський період і на Великий жовтень, коли художник став служити радянському народу та радянському мистецтву. Серед них – видані за життя художника монографії М. Г. Бурачека [5] і Я. П. Бірзгала [3]. До 100-річчя від дня народження М. С. Самокиша було видано працю А. І. Полканова [21], який більш повно представив творчу і художньо-педагогічну діяльність майстра. Подальшим вивченням його життя і творчості займалися В. Я. Ткаченко [34] та В. Ф. Яценко [36], яка опублікувала деякі фрагменти мемуарів художника. Окремі аспекти творчої діяльності Миколи Семеновича висвітлювалися у періодичній пресі радянського часу [4; 22; 23; 33].

До 150-річчя від дня народження Миколи Самокиша Харківський художній музей ініціював друк мемуарів художника [28]. Ювілей «забутого художника» також був відмічений критичною працею В. П. Казаріна [12]. Останнім часом з'явилися статті, які визначають особистий внесок митця до розвитку національного стилю в мистецтві [19, 20, 32].

Попри пильну увагу дослідників до творчості М. С. Самокиша, поза їх межами залишилась книжково-ілюстративна діяльність митця.

Виклад основного матеріалу. Центральна наукова бібліотека Каразінського університету (далі ЦНБ) має давню і славу історію, яка веде початок від дня заснування Харківського імператорського університету в 1804 р. Основу бібліотеки заклав засновник університету В. Н. Каразін, коли у 1803 р. він закупив у Санкт-Петербурзі перші 3219 примірників книг для бібліотеки та подарував рідкісні екземпляри із власного зібрання [2, с. 21].

З перших днів відкриття бібліотеки йшло цілеспрямоване формування фонду. Фонд поповнювався головним чином за рахунок покупок і дарувань з приватних книжкових зібрань відомих вихованців та професорів університету, а також бібліотек та різних установ. Незалежно від часу і місця публікації, до фонду надходили рукописи, стародруки вітчизняної та зарубіжної культури XII–XX ст., рідкісні та цінні видання. Серед них містяться художньо оформлені видання, зразки палітурного мистецтва і поліграфічної техніки, видання виконані на незвичайних матеріалах, мініатюрні книги та ін. Окремою колекцією у ЦНБ виділені видання з мистецтва XVII–XXI ст., серед яких чимало раритетних ілюстрованих видань, стародруків з гравюрами і цінних альбомів з мистецтва. Кожен примірник книжкових скарбів має свою цінність і свою історію.

Наразі нашу увагу привернули художньо-ілюстративні видання рукописного журналу «Все и вся» [8], альбоми «Из украинской старины» [11], «Мотивы украинского орнамента» [29], «Война 1904–1905. Из дневника художника» [27], науково-художні видання «Великокняжеская, царская и Императорская охота на Руси» [15-17], «Живописная Россия» [9], «Коронационный сборник 14 мая 1899 г.» [14] – усі ці твори належать одному автору і зберігаються у бібліотеці Каразінського університету. Книги цінні тим, що є прижиттєвими працями талановитого, оригінального і своєрідного художника Миколи Семеновича Самокиша.

Ім'я М. С. Самокиша досить відоме в Україні та за кордоном. Він залишив по собі майже 11 тис. полотен, які зберігаються у музеях України, в колекціях Третьяковської галереї, Російського музею у Петербурзі та в Ермітажі, а також графічні роботи, журнальні та книжкові ілюстрації до творів українських та російських письменників, виконаних пером і тушшю [35, с. 13].

Ще з дитинства і вже будучи дорослим М. Самокиш захоплювався історією, а точніше сказати воєнною історією. Початок цьому захопленню поклали ілюстровані книги історичного змісту місцевої Ніжинської бібліотеки [31, с. 9]. Згодом він поринув у чарівний світ старовинних польських та латинських рукописів, прикрашених кольоровими мініатюрами та книг, ілюстрованих гравюрами. Це сталося завдяки дядькові Якову, який був учителем історії і географії та водночас завідувачем бібліотеки двокласного училища м. Луцька Волинської губернії [25 с. 3-4]. Там хлопцю було доручено розібрати величезну єзуїтську бібліотеку, конфісковану під час повстання поляків 1860 р, с. 11]. За малюнками малий Самокиш проводив по декілька годин поспіль. Тож можна сказати, що деякою мірою підґрунтя майбутньої професії М. Самокиша заклали бібліотечні стародруки.

І ще з дитячих літ він полюбив коней. Цю любов хлопчику привив дід, Дмитро Іванович Сенік, який навчив його їздити верхи на коні [5, с. 14]. Так, у селі Носівка біля містечка Ніжин, що на Чернігівщині, поряд з дідусем та бабусею і пройшло безтурботне дитинство майбутнього художника. Там він пас коней за селом та любувався красою рідної землі, яку йому хотілося закарбувати у пам'яті [26, с. 16]. У Ніжині, восьмирічного Самокиша батьки віддали до двокласної міської школи, згодом – до Ніжинської класичної гімназії. Все чого хотів тоді молодий Самокиш – присвятити себе мистецтву: «Мої класні зошити були всі замальовані конями, солдатами, зброєю, шоломами і касками» [28, с. 30]. Виняткове значення у художньому житті мав учитель малювання Р. К. Музиченко-Цибульський, який навчив хлопчика малювати. А вирішальну роль у долі Самокиша відіграв вихователь гімназії П. І. Борисов. Під його керівництвом і матеріальною опікою Самокиш розкрив свій потенціал

художника [28, с. 27, 31].

Художній талант Самокиша признали ще під час навчання по класу батального живопису в Російській Академії мистецтв у Петербурзі (1879–1885 рр.). У 1884 р. він отримав малу, а у 1885 р. велику золоту медаль за батальні програми і звання класного художника 1 ступеня. А далі Самокиш удосконалює свою майстерність в Парижі у класах відомого французького майстра батального живопису Едуарда Детайля [24, с. 859].

На початку ХХ ст. М. С. Самокиш був уже відомим майстром батального малярського мистецтва. Картини цього жанру він виконував надзвичайно майстерно. У 1890 р. за картину «Табун білих рисистих маток на водопої» йому було присвоєно звання академіка Академії мистецтв. У 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі за картину «Четвірка на повороті» художнику присуджено велику срібну медаль [35, с. 11].

Можна з впевненістю сказати, що мало хто з художників зробив для мистецтва та культури більше, ніж М. С. Самокиш. Про це свідчить велика кількість його картин, акварелей, рисунків та робіт, виконаних разом із художником С. І. Васильківським. До цього переліку необхідно додати ще і величезну кількість книг і журналів найрізноманітнішого змісту, які М. С. Самокиш проілюстрував повністю або частково.

Насамперед, на особливу увагу заслуговує незвичайно оформлений рукописний журнал «Все і вся» 1877 р., який зберігається у колекціях ЦНБ [8]. Унікальність журналу в тому, що він містить рукописні твори на 221 сторінці. Зміст журналу розкривають і доповнюють оригінальні малюнки олівцем Миколи Самокиша з його підписом. Це були роботи раннього періоду творчості художника, у роки його навчання в гімназії при Юридичному лицейі імені князя Кушелева-Безбородько (1870–1877 рр.). Журнал присвячений життю гімназії, почали видавати учні старших класів. Вони запросили Самокиша, який вже мав популярність художника, стати керівником художньої частини «таємного» журналу. Справа в тому, що в журналі розміщувалися публікації та карикатури на вчителів та способи їх викладання [28, с. 34].

У ЦНБ зберігається два примірники рідкісного художнього альбому «Из украинской старины» 1900 р. видання, який став класикою українознавства [11, 1900]. Судячи з печатки на титульній сторінці альбом надійшов до бібліотеки із Музею витончених мистецтв і старожитностей, який існував при Харківському університеті. Видання представляє собою видавничу картонну папку, в якій розміщена 21 ілюстрація з портретними зображеннями відомих героїв з історії України та двадцять історичних нарисів російською і французькою мовами. Художні твори, що увійшли до альбому виконані академіком, українським пейзажистом С. І. Васильківським та доповнені історичними, батальними та побутовими графічними віньєтками академіка М. С. Самокиша.

Альбом «Из украинской старины» повинен був стати продовженням чудового альбому «Живописная Украина» Т. Г. Шевченка, і в художніх образах розповісти про історичну минушину України. Матеріали для альбому академіки М. Самокиш і С. Васильківський почали збирати на початку 1890-х рр. [4, с. 8]. Для реалізації цього проекту Микола Семенович затратив багато часу і приклав немало зусиль на збір і вивчення матеріалу в музеях і приватних зібраннях України, Петербургу, Кракова і Парижа [21, с. 36]. Художники зобразили на своїх малюнках предмети побуту, одягу, зброї, військових і релігійних атрибутів, які ніби коментують текст. Видання альбому здійснив Адольф Федорович Маркс – відомий книговидавець Санкт-Петербургу, педагог, збирач народного фольклору [13, с. 800]. Видавець надто зацікавився зібраним художнім матеріалом та замовив текст професору Д. І. Яворницькому. Видатний український історик, археолог, етнограф, фольклорист, дослідник запорізького козацтва доповнив малюнки історичним описом [35, с. 10].

Альбом, задуманий і виконаний М. С. Самокишем, С. І. Васильківським і Д. І. Яворницьким, у 1991 р. перевидає київське видавництво «Мистецтво». Нове видання «З української старовини» здійснено в українському перекладі, містить збільшені фрагменти ілюстрацій, акварельні та графічні малюнки двох видатних українських художників С. Васильківського і М. Самокиша та супроводжується пояснювальним текстом до малюнків

дослідником запорозької козачини Д. Яворницьким. Альбом доповнений ілюстрованим додатком, який укладений з творів української тематики вітчизняних та зарубіжних художників [10].

Створений видатними художниками альбом «Из украинской старины» мав неабиякий успіх, що навернуло майстрів на думку продовжити українську тему – видати альбом українських орнаментів. Поштовхом до цього став XII-й Археологічний з'їзд, який відбувся у Харкові у 1902 р. і викликав значний інтерес прогресивної громадськості. Різного роду пам'ятки місцевої старовини експонувалися в аудиторіях Харківського університету та у трьох залах бібліотеки [1]. Витвори народного українського мистецтва стали стимулом для наступної роботи М. Самокиша. І відтоді художник почав систематично колекціонувати замальовки українського орнаменту [5, с. 21]. У результаті Микола Самокиш разом із Сергієм Васильківським підготували виразно оформлений мистецький альбом «Мотиви украинского орнамента», який був виданий на початку ХХ ст. [29]. Оскільки на обох бібліотечних примірниках, на жаль, відсутня титульна сторінка, то встановлення дати виходу альбому викликало деякі труднощі. Проте, нам вдалося з'ясувати, що альбом вийшов не раніше 1912 р. у Лейпцигу власним коштом С. Васильківського та М. Самокиша у кількості 2400 екземплярів. До такого висновку прийшла дослідниця творчості М. Самокиша О. О. Петренко [19, с. 315]. До альбому увійшло 40 таблиць-замальовок, з оригінальних старовинних вишивок та тканин. Це вишивки кольоровими шерстяними і шовковими нитками, золотом та сріблом, найдавніші зразки з яких належать до XVII ст. У роботі відображено техніку українського народного орнаменту, переважно із Слобожанщини, Полтавщини, Чернігівщини та Київщини. Матеріали з української орнаментики автори збирали на етнографічній виставці XII Археологічного з'їзду 1902 р. у Харкові, у приватних колекціях та музейних збірках Полтавського етнографічного та церковно-історичного музеїв, у Музеї Імператора Миколая в Києві, Музеї К. М. Скаржинської [35, с. 10]. Альбом надруковано технікою хромолітографія на цупкому крейдованому папері. Це дало можливість передати і красу малюнку Самокиша і унікальність українського художнього мистецтва вишивки. На нашу думку, праці М. С. Самокиша стали вагомим внеском у справу дослідження української традиції.

Микола Самокиш працював не тільки над прекрасним світом художніх українських мотивів, йому довелося творити і в жахливих умовах війни. Було у Миколи Семеновича одне нестримне бажання – потрапити на поле битви і побачити справжню війну. І воно збулося. У травні 1904 р. М. С. Самокиш, за допомогою видавця журналу «Нева» О. Ф. Маркса, у якості воєнного художника відправляється на місце бойових дій Далекого Сходу – в Манчжурію [28, с. 118]. Але спочатку його зачислили в тил. Перші спогади, які залишилися у пам'яті художника записані у його щоденнику: «...Я хорошо помню драматическое впечатление, ... когда приехал поезд и привез раненых и убитых под Дашичао. ... В этот вечер мне было не по себе, картина изнанки войны не давала мне покоя и болезненно сжимала сердце» [27, с. 3-4]. Це було тільки початком. Попереду його чекало головне, заради чого він затіяв цю поїздку – бої. Сім місяців перебування на фронтах російсько-японської війни дали йому можливість побачити на власні очі усі жахіття війни, які художник переніс на полотно. Результатом цієї поїздки став альбом «Война 1904–1905: Из дневника художника» [27]. Отже, малюнки і акварелі альбому є художнім документом історичних подій російсько-японської війни.

Видання книги-альбому у 1908 р. власним коштом здійснила краща на той час типографія Росії «Издание экспедиции заготовления государственных бумаг» яка згодом була перетворена на типографію Гоззнак [28, с. 134]. Книга має коленкорovu видавничу оправу, яка була виконана у придворній політурній майстерні Олександра Олександровича Шнеля (Schnell Alexander), про що свідчить печатка на шмуцтитулі. Майстерня О. О. Шнеля відкрилася у 1885 р. і працювала до революції у Санкт-Петербурзі за адресою Морська, 28. Палітурні роботи виконувалися переважно вручну, оздоблювалися натуральними тканинами. Типографія мала високий еталон якості та відома тим, що в ній обслуговувалися видатні особи того часу, навіть сам Микола II. Якісна робота типографії високо цінувалася серед замовників.

Тому, у 1909 р. майстерня отримала статус Постачальника Двору Його Імператорської Величності [7].

Праця, створена Самокишем, містить 15 окремих кольорових ілюстрацій, замальовки та етюди. Заставки та кінцівки до тексту виконані олівцем. Це були коментарі та пояснення до малюнків. Ілюстрації супроводжуються текстом із щоденника Миколи Семеновича, записи в якому він почав робити ще до свого від'їзду на війну. Їх він використав при виданні альбому. Привертає увагу той факт, що разом із драматичними подіями війни, Самокиш захоплювався чарівними краєвидами Манжурії – «любуюсь на кожному шагу красою местности» [27, с. 51]. І неодноразово робив етюди фарбами, коли зовсім поряд лунали постріли [27, с. 51]. Альбом надрукований на міцному глянцевому папері та більше не перевидавався.

Напружені роки наполегливої праці, закордонні відрядження та навчання принесли художнику славу баталіста. Ставши у 1890 р. художником Військового відомства, М. Самокиш почав робити замальовки військових маневрів і бойових дій [21, с. 17]. З поміж того, при роботі над сюжетами картин майстер активно використовував фотокамеру і часто малював використовуючи фотографії. Як зауважує В. Русаков, що де б не був Самокиш, у Парижі чи Берліні, він завжди був оточений рядом нових ескізів та начерків, і вже окремі сцени та епізоди зв'язувалися у єдину картину [25, с. 6].

На рубежі XIX–XX ст. для оформлення друкованих видань почали запрошуватися професійні художники, які прикрашали книги і журнали великою кількістю ілюстрацій, що робило їх справжніми витворами мистецтва.

Микола Семенович Самокиш – художник-баталіст та анімаліст, присвятив себе книжковій графіці, виконуючи ілюстрації до творів класичної літератури. Крім ілюстративної роботи, він приймає багато замовлень на окремі малюнки та акварелі. Сам того не підозрюючи, художник віддавав ілюстративній роботі більше часу, аніж для написання картин [28, с. 103]. Історик і мистецтвознавець О. І. Полканов приводить відгук Академії мистецтв у січні 1895 р. «Н. С. Самокиш как иллюстратор художественных изданий принадлежит к числу очень немногих в России, могущих соперничать по существу с лучшими заграничными иллюстраторами» [21, с. 29].

Значна частина книг, альбомів та журналів, які оформлював Самокиш, присвячена історії царської армії, того чи іншого полку, коронації царської сім'ї, подорожам та ін. Він оформив ілюстраціями та рисунками не один десяток книг, серед них найбільш розкішними є «Великокняжеская, царская и Императорская охота на Руси» [15-17], «Живописная Россия» [9], «Коронационный сборник 14 мая 1899 г.» [14], «История кавалергардов. 1799–1899» [18], «Великая война в образах и картинах. 1914–1915» [6] та інші.

Так, у фондах бібліотеки зберігається три томи із чотирьох фундаментального видання М. І. Кутепова «Великокняжеская, царская и императорская охота на Руси». Кожен том має свою назву «Великокняжеская и Царская охота на Руси с X по XVI век» [15]; «Царская охота на Руси царей Михаила Федоровича и Алексея Михайловича. XVII век» [16]; «Царская и Императорская охота на Руси. Конец XVII и XVIII век» [17]. Для роботи над цим виданням спеціально були запрошені видатні художники А. П. Рябушкін, І. Є. Репін, Є. Лансере, О. Бенуа, А. М. Васнецов, В. М. Васнецов, В. О. Серов, В. І. Суріков, Ф. О. Рубо і звичайно ж М. С. Самокиш. На наш погляд, найбільш значним книжково-графічним твором Миколи Самокиша є саме ілюстрації до чотирьохтомника «Великокняжеской, Царской и Императорской охоты на Руси» М. І. Кутепова, який виходив з 1896 по 1911 рік. Загалом у чотирьох томах «Великокняжеской охоты» Миколі Семеновичу належить 173 ілюстрації на обкладинці та в тексті, серед них буквиці, віньєтки, заставки, кінцівки, виконані у стилі давньоруського народного орнаменту [21, с. 35]. Переважно це зображення сцен охоти, загонщиків, коней, собак, звірів та птахів. Особливо вражають ілюстрації на обкладинці видання, оформлені у притаманній Самокишу батальній манері. Ілюстрації виконані найрізноманітнішою технікою: аквареллю, тушшю, пером і пензлем, позолотою. Книга має золотий обріз, переплетена у червону коленкорову палітурку з шкіряними кутами. Вірогідно, екземпляри надійшли у бібліотеку відразу після друку, бо мають відповідну відмітку про

надходження та штамп Харківського імператорського університету. Один екземпляр надійшов із бібліотеки Українського інституту марксизму-ленінізму.

У фонді бібліотеки зберігається повне науково-популярне видання «Живописная Россия», яке складається із 12 томів у 19 книгах. Кожна книга присвячена опису чи дослідженню окремого краю Російської імперії кінця XIX ст. [9]. Багатотомна монументальна праця була підготовлена у 1870-х роках під редакцією віце-голови Російського географічного товариства академіка П. П. Семенова-Тянь-Шанського. Багатотомник видавався з 1881 по 1901 рр. товариством М. О. Вольф і вважається найдорожчим виданням в історії російського книгодрукування. У складі авторів окремих нарисів «Живописной России» були задіяні найкращі інтелектуальні сили того часу. До участі у створенні цієї роботи були запрошені видатні вчені, відомі письменники, найкращі художники. Звичайно, що високохудожнє оформлення виконав академік М. С. Самокиш. Книга представлена у видавничий коленкоровій червоній палітурці, кожна книга окремо поміщена у червону суперобкладинку. На обкладинках червоного кольору з позолотою нанесене орнаментальне тиснення за ескізами художника Самокиша. Велика кількість однокольорових ілюстрацій розміщені як у тексті так і на всю сторінку у кожному томі. Загальний об'єм 19-томника складає 6984 сторінок і містить 220 окремих нарисів, які написали 93 письменники і проілюстрували 3815 малюнками. Всього у підготовці видання було задіяно 423 особи [21, с. 103].

Видання надійшло до ЦНБ із бібліотеки Українського інституту марксизму-ленінізму, про це свідчить відповідна печатка на титульній сторінці. Безумовно, видання «Живописной России» має історичну цінність, оскільки містить в собі цікавий і унікальний матеріал. На наш погляд багатотомник можна вважати енциклопедією Російської імперії кінця XIX ст. Також безперечно він є бібліографічною рідкістю, оскільки під час пожежі 16 травня 1900 р. на складі товариства М. О. Вольф згоріло майже все надруковане видання, а друкування нового унеможливилася через занадто велику вартість книги [21, с. 103].

Не можна залишити без уваги розкішне видання російського книгодрукування, яке збагачує фонди ЦНБ. У 1899 р. у Санкт-Петербурзі вийшов двотомник «Коронационный сборник 14 мая 1899 г.», на обкладинці якого значиться «Коронованы в Москве 14 мая 1896 года» під редакцією відомого петербурзького письменника і громадського діяча В. С. Кривенко [14]. Це було спеціальне державне замовлення Міністерства імператорського двору. Видавництво збірника було приурочено до 300-річчя дому Романових. І щоб закарбувати цю грандіозну подію на свято коронації були запрошені кращі художники і фотографи того часу. «Коронационный сборник» оформлений вишуканими ілюстраціями, текст прикрашений декоративними високохудожніми кольоровими буквицями, віньєтками, заставками і кінцівками у притаманному батальному жанрі М. С. Самокиша. Ним же виконаний ескіз із декоративним тисненням на видавничій оправі та зображення герольда на авантитулі книги. До ілюстрування також долучилися його дружина О. П. Самокиш-Судковська та С. І. Васильківський. Збірник містить численний образотворчий матеріал: фотографії та фототипії зі старовинних гравюр і рукописів, відтворених з оригіналів історичних картин О. Бенуа, В. Васнецова, К. Лебедева, В. Маковського, І. Рєпіна, А. Рябушкина і В. Серова. Книга багато ілюстрована портретами царських та імператорських осіб, зображеннями подій з історії Російської держави. Передня кришка палітурки прикрашена гербом Російської імперії в оточенні квіткового орнаменту. Вище прикріплена кругла металева пластина з барельєфом герба Російської Імперії і написом по контуру: «С нами Бог» у першому томі, та «Імператор Николай и императрица Александра Федоровна» у другому томі, нижче розташований барвистий відбиток напису «Коронованы 1896 г. в Москве». Обріз книжкового блоку прикрашений золоченням. Книга має оригінальні декоровані кольорові форзаци. Видання віддруковане на крейдованому папері найвищої якості.

Судячи зі штампу на титульному аркуші збірник надійшов до університетської книгозбірні із Музею витончених мистецтв та старожитностей Харківського імператорського університету у 1900 р. Відмінною рисою двох примірників із п'яти є наявність додаткового аркушу, який вклеєний між подвійним титульним аркушем, де в червоній лінійній рамці

надруковано: «Музея изящных искусств и древностей при Императорском Харьковском университете». Це свідчить про те, що примірники були подарунковими.

Великий інтерес представляє ще одне художнє видання, проілюстроване М. Самокишем. Це праця історика, вихованця Миколаївського кавалерійського училища, кавалергарда, учасника Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Сергія Олексійовича Панчулидзева «История кавалергардов. 1724–1899», присвячена столітньому ювілею кавалергардського полку, видана типографією «Экспедиция заготовления государственных бумаг» [18].

У фонді бібліотеки зберігається перший, третій та четвертий томи чотиритомника, які надійшли до бібліотеки у 1903 р. Книга представляє собою розкішне ілюстроване видання на крейдованому папері у видавничій палітурці з золотим декоративним тисненням на корінці та декоративним тисненням на кутах. Кожен том має білу коленкорову верхню м'яку обкладинку з червоною полковою печаткою – гербом кавалергардів з написом «Державный орден Святого Иоанна Иерусалимского». Нижня обкладинка прикрашена золотим і срібним тисненням. У кожному томі збірника поміщені кольорові репродукції з акварелей А. Бальдінгера та М. Самокиша із зображенням кавалергардів в історичній формі, а також фотографіями, портретами, схемами, картами і діаграмами.

Під час Першої світової війни, як справжній баталіст та педагог, Микола Самокиш разом із шістьма учнями батального класу Академії мистецтв у 1915 р. відправляється на фронт [21, с. 51]. «Чтобы дать им возможность видеть войну, как она на самом деле происходит» [28, с. 147]. Експедиція у складі дванадцяти чоловік, спочатку працювала на Західному, потім на Кавказькому фронті. Художники роблять начерки, малюють та пишуть етюди прямісінько на бойовій лінії, де поряд розривалися снаряди. За три місяці перебування загону на фронтах було зроблено близько 400 робіт. Крім цього із собою були привезені багаточисельні фотознімки, величезна колекція ворожих костюмів та озброєння [28, с. 154]. Спираючись на працю Полканова, слід відмітити, що це був безпрецедентний випадок не тільки в історії Академії, але і в історії мистецтва, щоб студенти під керівництвом професора виїжджали на художню практику безпосередньо на фронт [21, с. 52]. А наступного 1916 р. взимку, у залах Академії мистецтв відбулася виставка фронтових робіт. Деякі фронтові малюнки очевидця подій Самокиша з 1914 по 1917 рр. друкували різні ілюстровані журнали та збірники [21, с. 54].

Матеріали цієї поїздки були передані Д. Маковському і увійшли до видання «Великая война в образах и картинах 1914–1915», яке вийшло у 1915 р. [6]. ЦНБ зберігає у своїх книгосховищах дванадцять випусків мистецького видання з безліччю фотографій і ілюстрацій. У художньому оформленні та написанні оглядових історичних нарисів брали участь видатні представники художнього та літературного світу, такі як академіки М. С. Самокиш, К. Є. Маковский, М. К. Рерих, В. О. Серов, князь П. Д. Долгоруков, князь М. М. Кочубей, професор В. Д. Кузьмін-Караваєв, А. П. Семенов-Тянь-Шанській, граф О. М. Толстой, князь Є. Трубецький, С. Н. Булгаков і багато інших.

Як талановитий книжковий графік, М. С. Самокиш активно працював над ілюстраціями до творів українських письменників. Зокрема книжок Миколи Гоголя «Тарас Бульба» та «Мертві душі», Марка Вовчка «Маруся», Івана Нечуй-Левицького «Микола Джеря», Івана Франка «Захар Беркут». Також була плідною ілюстративна робота Миколи Самокиша у харківському видавництві «Рух» наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. і «Книгоспілки» [5, с. 35].

Висококласні, оригінальні та вишукані роботи Самокиша мали успіх завдяки його наполегливості, працездатності та великим пізнанням в області історії, зазначає О. І. Полканов [21, с. 29]. Художні критики високо оцінювали роботи майстра, як живописця, як прекрасного рисувальника і вишуканого ілюстратора, та зокрема його володіння пером. Так, В. Русаков відмічав, що у графічних творах М. Самокиша знаходили продовження графічні мотиви Невіля та Детайля [25, с. 4]. Практичні рекомендації щодо техніки, прийомів і способів малювання пером художник виклав у своїй праці «Рисование пером», з якою можна ознайомитися у ЦНБ [30].

Зрозуміло, що це далеко не весь перелік робіт Миколи Самокиша, бо їх були десятки,

якщо не сотні. Його малюнки прикрашають різні видання – військові альбоми, журнали, спеціальні збірники, плакати – спрямовані на дослідження та популяризацію фольклору, етнографії, історії. Художні зображення слугують ілюстративним доповненням і розкривають зміст книги. Особливістю заставок, ініціалів і орнаментів є їх виконання у давньоруському стилі. Твори Самокиша є багатим цінним історичним матеріалом, документами епохи, оскільки картини відображають реальні історичні події Російсько-японської (1904–1905 рр.) та Першої світової війни (1914–1918 рр.).

Висновки. Отже, підводячи підсумок нашого дослідження, можна сказати, що Микола Самокиш займає почесне місце серед художників. І хоча він працював переважно як баталіст, проте це не перешкоджало йому бути майстром книжково-графічного мистецтва. Центральна наукова бібліотека Каразінського університету дбайливо зберігає унікальні, рідкісні та цінні документи з різних галузей знань багатьма мовами світу – пам'ятками вітчизняної і світової культури ХІІ–ХХ ст. Серед них, безперечно, справжніми шедеврами книговидавництва є книжкові видання, проілюстровані українським художником Миколою Семеновичем Самокишем.

Література

1. Альбом Выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. (56 таблиц со снимками около 300 предметов) / под ред., коммент. Е. К. Редин. Москва: Типо-литография Н. И. Гросман и Г. А. Вендельштейн, 1903. IV, 17 с.; 56 вл. л. ил. (Отсут. с. 17-24).
2. Березюк Н. М. Дорога длиною в 200 лет. Центральная научная библиотека Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. *Очерки истории вузовских библиотек г. Харькова* / Н. М. Березюк; М-во образования и науки Украины, народная укр. Академия; под. общ. ред. В. И. Астаховой. Харьков, 2001. С. 21-129.
3. Бирзгал Я. П. Николай Семенович Самокиш. Жизнь и творчество / Я. П. Бирзгал. Симферополь: Крымиздат, 1940. 48 с.
4. Бразуль С. Півстоліття за палітрою. *Всесвіт: ілюстрований журнал*. Харків, 1929. № 25 (30 червня). С. 8-9.
5. Бурачек М. Г. Микола Самокиша / М. Г. Бурачек; передмова К. Буревій. Харків: Рух, 1930. 41, XXIII с.: іл. (Українське малярство).
6. Великая война в образах и картинах. 1914–1915 : сборник / предисл. А. Н. Толстой. Москва : изд. Д. Я. Маковского, 1915. 400, [2] с., [87] л. ил. : ил., портр.
7. Великий петербургский переплетчик А. Шнель. Режим доступа: <http://hisdoc.ru/19.11.2020>.
8. Все и вся. Книга 2. Месяц февраль : [Рукописный журнал] / ред. С. В. Мицип. [Нежин], 1877. 224 с. : ил. (рис. Н. Самокиша).
9. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении : [в 12 т., 19 кн.] / под общ. ред. П. П. Семенова. Санкт-Петербург : Тип. М. О. Вольф, 1881-1901.
10. З української старовини: альбом / текст Д. І. Яворницький. Київ: Мистецтво, 1991. 309 с.
11. Из украинской старины (La petite Russie d'autrefois) : [Альбом] / рис. акад. С. И. Васильковский и Н. С. Самокиш; поясн. текст проф. Д. И. Яворницький; изд. А. Ф. Маркса. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Маркса, 1900. VIII, 100 с. : ил.
12. Казарин В. П. Неактуальный Самокиш (Послесловие к юбилею) / Крымский центр гуманитарных исследований; Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского; Крымское общество русской культуры. Симферополь: Крымский архив, 2011. 24 с.
13. Книговедение : энциклопедический словарь / редкол.: гл. ред. Н. М. Сикорский; ред. И. Е. Баренбаум, А. И. Барсук, Э. З. Ганкина и др.; автор А. Абакиров, А. С. Бабаян, Н. В. Варбанец, и др. Москва: Советская энциклопедия, 1982. 664 с.: 12 л. ил.
14. Коронационный сборник. С соизволения его императорского величества государя императора издан Министерством Императорского двора: в 2 т. / сост. под ред. В. С. Кривенко; ил. Н. Самокиш [и др.]; с прил. воспроизвед. с ориг. А. Бенуа, В. Васнецова [и

- др.]; в сост. прин. участие Н. Оприц [и др.]. Санкт-Петербург: Экспедиция загот. гос. бумаг, 1899. Т. 1. [2], XXXIII, [3], 416, [12] с., с ил., 60 л. ил., портр.; Т. 2. XXVI, 336 с., с ил., 75 л. портр., ил., 23 л. меню и программ.
15. Кутепов Н. И. Великокняжеская и царская охота на Руси с X по XVI в: Исторический очерк. Т. 1. / ил. В. М. Васнецов, Н. С. Самокиш. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг. 1896. XVI, 212 с.
16. Кутепов Н. И. Царская охота на Руси царей Михаила Федоровича и Алексея Михайловича. XVII в.: Исторический очерк. Т. 2. / ил.. В. А. Васнецов, К. В. Лебедев. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг. 1898. XXIII, 316 с., 39 вкл. л. ил.
17. Кутепов Н. И. Царская и императорская охота на Руси. Конец XVII и XVIII в. : Исторический очерк. Т. 3. / ил. А. Н. Бенуа, А. М. Васнецов, Э. Э. Ланссере. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг. 1902. 582 с.
18. Панчулидзе С. А. История кавалергардов 1724–1899. По случаю столетнего юбилея Кавалергардского ее величества государыни императрицы Марии Федоровны полка : [в 4 т.] / сост. С. Панчулидзе: Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1899-1912. Т. 1. 1899. XXI, [3], 402 с.: ил., 14 л. ил., портр.; Т. 2. 1901. XX, 298 с.: ил., схем., 11 л. ил., портр.; Т. 3. 1903. XVI, 434, [1] с.: ил., схем., портр., 12 л. ил., портр.; Т. 4. 1912. XX, 411 с.: ил., портр., схем., диагр., 17 л. портр., ил., 3 л. диагр.
19. Петренко О. О. Творчий тандем «Самокиш - Васильківський»: до питання створення альбому «Мотиви Українського орнаменту». *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. 2017. Вип. 39. С. 315-322. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apitphk_2017_39_37.
20. Петренко О. О. Творча діяльність Миколи Самокиша в контексті культурно-мистецького життя Полтавщини та Харківщини кінця XIX – початку XX ст. *Мистецтвознавчі записки*, 2018. Вип. 33. С. 151-158.
21. Полканов А. И. Н. С. Самокиш: Жизнь и творчество (к 100-летию со дня рождения) 1860–1960. Симферополь: Крымиздат, 1960. 118 с.
22. Полканов А. Выдающийся баталист. *Художник*. 1960b. №12. С. 50.
23. Портнов Г. Велика сила. *Мистецтво*. 1968. №4 (85) липень, серпень. С. 18-20.
24. Ровинский Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв.: [в 2 т.] / предисл. Н. Собко. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1895. Т. 2. К – Ф. 1895. [2] с., 449-1248 стб.
25. Русаков В. Н. Н. С. Самокиш – художник-баталист и художник иллюстратор. *Новый мир: иллюстративный двухнедельный вестник* / изд. Товариществом М. О. Вольф. Г. VI. Санкт-Петербург, 1904. № 121. С. 1-5.
26. Николай Самокиш : альбом / авт. сост. В. Ф. Яценко. Киев : Мистецтво, 1978. 31 с., 38 л. ил.
27. Самокиш Н. С. Война 1904–1905: из дневника художника / худ. Н. Самокиш. Санкт-Петербург: Издание Экспедиции заготовления государственных бумаг, 1908. [4], 53, [1] с., 15 л. ил.: ил.
28. Самокиш Н. С. : Мемуары / Харьковский худ. музей, Корпорация «Консалтинговая группа «Рубаненко и партнеры», Харьковская общественная организация «Гостиная на Дворянской»; сост., вступ. ст. Л. Н. Абраменко. Харьков : Золотые страницы, 2010. 183 с.
29. Самокиш Н. С. Мотивы украинского орнамента / Н. С. Самокиш. – Харьков, [19--]. 40 л. ил. (Отсут. № 14, 18, 21, 36)
30. Самокиш Н. С. Рисование пером. б.м., б.г.
31. Самокиш М. С. Як я став художником. Київ : Державне видавництво «Мистецтво», 1937. 74 с.
32. Склярченко Г. «Парадокс» Миколи Самокиша: Творчість художника в контексті радянського мистецтва. Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. 2010. Вип. 3. С. 118–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmpmn_2010_3_24.
33. Ткаченко В. Я. Н. Самокиш о времени и о себе. *Искусство*. 1963. №2. С. 63-67.

34. Ткаченко В. Я. Николай Семенович Самокиш. Жизнь и творчество: 1860–1944. Москва, 1964. 131 с.
35. Художник. Педагог. Человек: 50 лет деятельности академика Н. С. Самокиша. Симферополь: Госиздат Крым АССР, 1935. 47 с., 23 л. ил.
36. Яценко В. Ф. М. С. Самокиш. Нарис про життя і творчість. Киев, 1954. 48 с.

References

1. Abakirov, A., & Babajan, A. S., Varbanec, N. V. (1982). *Knigovedenie: jenciklopedicheskij slovar [Book Science: Encyclopedic Dictionary]*. (Sikorskij, N. M., Barenbaum, I. E., Barsuk, A. I., Gankina, Je. Z., Comp. & Eds.). Moscow: Sovetskaja jenciklopedija. (In Russian).
2. Berezyuk, N. M. (2001). Doroga dlinoju v 200 let. Centralnaja nauchnaja biblioteka Harkovskogo nacionalnogo universiteta im. V. N. Karazina [Road 200 years long. Central Scientific Library of the Kharkiv National University named after V. N. Karazin]. *Ocherki istorii vuzovskih bibliotek g. Harkova – Essays on the history of university libraries in Kharkov*. V. I. Astahovoj (Ed.). M-vo obrazovanija i nauki Ukrainy, narodnaja ukr. Akademija. Harkov. (In Ukrainian).
3. Birzgal, Ja. P. (1940). *Nikolaj Semenovich Samokish. Zhizn i tvorcestvo [Nikolay Semenovich Samokish. Life and art]*. Simferopol: Krymizdat. (In Ukrainian).
4. Brazul, S. (1929). Pivstolittya za palitroyu [Half a century on the palette]. *Vsesvit: ilyustrovanyj zhurnal – Universe: an illustrated magazine*, 25 (30 chervnya), 8-9. (In Ukrainian).
5. Burachek, M. G. (1930). *Mykola Samokyssha [Mykola Samokisha]* K. Bureviya (Comp.). Kharkiv: Rux. (In Ukrainian).
6. Hudozhnik. Pedagog. Chelovek: 50 let dejatel'nosti akademika N. S. Samokisha (1935) [*Painter. Educator. Person: 50 years of activity of Academician N. S. Samokish*]. Simferopol: State Publishing House of Crimea. (In Russian).
7. Jacenko, V. F. (Comp.) (1978). *Nikolaj Samokish : albom [Nikolay Samokish: album]*. Kyiv : Mistectvo. (In Russian).
8. Kazarin, V. P. (2011). *Neaktualnyj Samokish (Posleslovie k jubileju) [Irrelevant Samokish (Afterword to the anniversary)]*. Krymskij centr gumanitarnyh issledovanij; Tavricheskij nacional'nyj universitet imeni V. I. Vernadskogo; Krymskoe obshhestvo ruskoj kultury. Simferopol: Krymskij arhiv. (In Russian).
9. Krivenko, V. S, Samokish, N., Opric, N. et. al. (1899). *Koronacionnyj sbornik. S soizvolenija ego imperatorskogo velichestva gosudarja imperatora izdan Ministerstvom Imperatorskogo dvora [Coronation collection. With the permission of His Imperial Majesty the Emperor issued by the Ministry of the Imperial Court]*. A. Benua, V. Vasnevov (Ed.). (Vol. 1-2). Sankt-Peterburg: Jekspedicija zagot. gos. bumag. (In Russian).
10. Kutepov, N. I. (1896). *Velikoknjazheskaja i carskaja ohota na Rusi s X po XVI v.: Istoricheskij ocherk [The Grand Ducal and Tsarist Hunt in Russia from the X to the XVI Centuries: A Historical Sketch]*. (V. M. Vasnevov, N. S. Samokish, Comp., Vol. 1). (2 ed.). Sankt-Peterburg: Jekspedicija zagotovlenija gosudarstvennyh bumag. (In Russian).
11. Kutepov, N. I. (1898). *Carskaja ohota na Rusi carej Mihaila Fedorovicha i Alekseja Mihajlovicha. XVI v.: Istoricheskij ocherk [The royal hunt in Russia of tsars Mikhail Fedorovich and Alexei Mikhailovich. XVII century: Historical sketch]*. (V. A. Vasnevov, K. V. Lebedev, Comp., Vol. 2). (2 ed.). Sankt-Peterburg: Jekspedicija zagotovlenija gosudarstvennyh bumag. (In Russian).
12. Kutepov, N. I. (1902). *Carskaja i imperatorskaja ohota na Rusi. Konec XVII XVIII v.: Istoricheskij ocherk [Royal and imperial hunting in Russia. End of the XVII th and XVIII th centuries: Historical sketch]*. (A. N. Benua, A. M. Vasnevov, Je. Je. Lanssere, Comp., Vol. 3). (2 ed.). Sankt-Peterburg: Jekspedicija zagotovlenija gosudarstvennyh bumag. (In Russian).
13. Micip, S. V. (Ed.). (1877). *Vse i vsja. Kniga 2. Mesjac fevral: [Rukopisnyj zhurnal] [Everything and everyone. Book 2. Month of February: [Handwritten journal]]*. [Nezhin]. (In Russian).
14. Panchulidzev, S. A. (1899-1912). *Istorija kavalergardov 1724–1899. Po sluchaju stoletnego*

- jubileja Kavalerjarskogo ee velichestva gosudaryni imperatricy Marii Fedorovny polka [History of the cavalry guards 1724-1899. On the occasion of the centenary anniversary of Her Majesty's Majesty Empress Empress Maria Feodorovna's Cavalry Regiment].* (S. Panchulidzev, Comp., Vol. 1–4). Sankt-Peterburg: Jekspedicija zagotovlenija gos. Bumag. (In Russian).
15. Petrenko, O. O. (2017). Tvorchijj tandem "Samokysh - Vasylykivskij": do pytannya stvorennja albumu "Motyvy Ukrayinskogo ornamentu". [Creative tandem "Samokysh - Vasylykivskij": on the issue of creating the album "Motives of Ukrainian ornament"]. *Aktualni problemy istoriyi, teoryi ta praktyky xudozhnoyi kultury [Current issues of history, theory and practice of art culture]*, 39, 315-322. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apitphk_2017_39_37. (In Ukrainian).
16. Petrenko, O. O. (2018). Tvorchya diyalnist Mykoly Samokysha v konteksti kulturno-mysteczkogo zhyttja Poltavshhyny ta Xarkivshhyny kincy XIX – pochatku XX st. [Mykola Samokysh's creative activity in the context of cultural and artistic life of Poltava and Kharkiv regions of the end of XIX - beginning of XX centuries]. *Mystecztvoznachchi zapysky [Art notes]*, 33, 151-158. (In Ukrainian).
17. Polkanov, A. I. (1960a). *N. S. Samokish: Zhizn i tvorcestvo (k 100-letiju so dnja rozhdenija) 1860–1960 [Samokish: Life and work (on the 100 th anniversary of his birth) 1860-1960]*. Simferopol: Krymizdat. (In Ukrainian).
18. Polkanov, A. (1960b). Vydajushhijjsja batalist [Outstanding battle artist]. *Hudozhnik [Painter]*, 12, 50. (In Russian).
19. Portnov, G. (1968). Velyka syla [Great power]. *Mystecztvo*, 4 (85) *lypen, serpent*, 18-20. (In Ukrainian).
20. Redin, E. K. (Eds.). (1903). *Album Vystavki XII Arheologicheskogo sezda v g. Harkove [Album of the Exhibition of the XII Archaeological Congress in Kharkov]*. Moskva: Tipo-litografija N. I. Grosman i G. A. Vendelshtejn. (In Russian).
21. Rovinskij, D. A. (1895). *Podrobnij slovar russkih graverov XVI – XIX vv. [A detailed dictionary of Russian engravers XVI-XIX centuries]*. (N. Sobko, Comp. Vol. 1-2). Sankt-Peterburg: Tip. Imp. Akad. nauk, 1895. (In Russian).
22. Rusakov, V. N. (1904). N. S. Samokish – hudozhnik-batalist i hudozhnik illjustrator [N. S. Samokish is a battle painter and illustrator]. *Novyj mir: illjustrativnyj dvuhnedel'nyj vestnik [New World: Illustrative Biweekly Newsletter]*, 121, 1-5. Sankt-Peterburg. (In Russian).
23. Samokish, N. S., Vasilkovskiy, S. I., Yavorniczkyi, D. I. (1900) *Iz ukrainskoj stariny (La petite Russie d'autrefois): album [From Ukrainian antiquity]: album*. Sankt-Peterburg: Izd. A. F. Marksa. (In Russian).
24. Samokish, N. S. (1908). *Vojna 1904-1905: iz dnevnika hudozhnika [War 1904-1905: from the artist's diary]*. [Sankt-Peterburg]: Izdanie Jekspedicii zagotovlenija gosudarstvennyh bumag. (In Russian).
25. Samokish, N. S., Abramenko L. N. (2010). *Memuary [Memoirs]*. Kharkovskij hudozhestvennyj muzej, Korporacija «Konsaltingovaja grupa «Rubanenko i partnery», Harkovskaja obshhestvennaja organizacija «Gostinaja na Dvorjanskoj». Kharkov : Zolotye stranicy. (In Russian).
26. Samokish, N. S. ([19--]). *Motyvy ukrainskogo ornamenta [Motives of Ukrainian ornament]*. Kharkov. (In Ukrainian).
27. Samokish N. S. (19--). *Risovanie perom [Pen drawing]*. N.p . (In Russian).
28. Samokish, M. S. (1937). *Yak ya stav xudozhnykom [How I became an painter]*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo «Mystecztvo». (In Ukrainian).
29. Semenov, P. P. (Eds.). (1881-1901). *Zhivopisnaja Rossija: Otechestvo nashe v ego zemelnom, istoricheskom, plemennom, jekonomicheskom i bytovom znachenii [Picturesque Russia: our Fatherland in its land, historical, tribal, economic and everyday meaning]*. (Vols. 1-12). Sankt-Peterburg: Tip.: M. O. Volf. (In Russian).
30. Sklyarenko, G. (2010). «Paradoks» Mykoly Samokysha: Tvorchist xudozhnyka v konteksti radyanskogo mystecztva [Paradox by Mykola Samokysh: The artist's work in the context of Soviet art]. *Aktualni problemy mysteczkoyi praktyky i mystecztvoznachchoyi nauky – Actual problems of art*

-
- practice and art history*, 3, 118–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmpmn_2010_3_24. (In Ukrainian).
31. Tkachenko, V. Ja. (1963). N. Samokish o vremeni i o sebe [Samokish about time and about himself]. *Iskusstvo – Art*, 2. 63-67. (In Russian).
32. Tkachenko, V. Ja. (1964). *Nikolaj Semenovich Samokish. Zhizn i tvorcestvo: 1860–1944* [Nikolay Semenovich Samokish. Life and work: 1860-1944]. Moskow. (In Russian).
33. Tolstoi, A. N. (Comp.). (1915) *Velikaja vojna v obrazah i kartinah. 1914–1915: sbornik* [The Great War in Images and Pictures. 1914-1915: collection] Moskow: izd. D. Ja. Makovskogo. (In Russian).
34. Velikij peterburgskij pereplechik A. Shnel. [The great St. Petersburg bookbinder A. Shnel]. URL: <http://hisdoc.ru/19.11.2020>. (In Russian)
35. Yacenko, V. F. (1954). *M. S. Samokysh. Narys pro zhyttya i tvorchist* [M. S. Samokish. Essay on life and work]. Kyiv. (In Ukrainian).
36. Yavornyczkyj, D. I. (Comp.). (1991). *Z ukrayinskoyi starovyny: albom* [From Ukrainian antiquity]. Kyiv: Mystecztvo. (In Ukrainian).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК**Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна****Серія «Історія України. Українознавство:
історичні та філософські науки»**

ВИПУСК 34

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 27.10. 2022. Формат 64x80 1/8. Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 9,18. Обл.-вид. арк. 9,40.
Тираж 50 пр. Ціна договірна Зам. №

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК No 3367 від 13.01.09

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тел. 705-24-32